

JOHAN REINHOLD PATKUL

HISTORISK KARAKTERSBILD

AF

OTTO SJÖGREN.

STOCKHOLM.
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG.

Pris 2 kronor.

JOHAN REINHOLD PATKUL

HISTORISK KARAKTERSBILD

AF

OTTO SJÖGREN.

STOCKHOLM, 1882.

KONGL. BOKTRYCKERIET.

P. A. NORSTEDT & SÖNER.

För att få Patkuls bild framställd i ljus har man, synnerligen i den tyska literaturen, utmålat svenska styrelsens samtida åtgärder och personer i mörka färger. Att ljus och skugga här skiftats utan tillräcklig urskilning och väl avvägd rättvisa, faller dock snart nog i ögonen, om man gör sig besvär att genomgå den digra samlingen af handlingar i det stora Patkulska brottmålet. Patkul, hvilken en gång yttrade, att fosterlandet består »icke i land och orter, utan i det lifländska ridderskapets hjertan», har så betecknat sig mera som *aristokrat* än som fosterländsvän, och han har handlat derefter; aristokratiens hat mot Karl XI, »bondekonungen», och hans män gör sig mest gällande i omdömena om reduktionen, hvilken, synnerligen den lifländska, framställes nästan som ett i oerhörd skala anlagdt brutalt rövveri. Patkuls följande hämnदेverk, ja till och med hans nedrigheter och karakterslyten, har man sökt öferskylla för att i stället med både sannfärdiga och osannfärdiga beskyllningar kasta sig ensamt öfver Karl XII.

Uti en i Historiskt Bibliotek (1880) införd afhandling sökte förf. påpeka denna uppfattnings löslighet och uttala önskvärdheten af en grundlig gensägelse från svensk sida. Icke med anspråk på att fullständigt och uttömmande lemna en sådan utgifves nu arbetet i utvidgadt omfång: det vill äfven i sitt nuvarande skick endast utgöra en protest mot, att den tyska framställningen hittills blifvit från svensk sida eftersagd eller obestridd. Deremot har förf. haft tillfälle att beriktiga några af sina förra uppgifter, att utfylla en del luckor samt att med nya handlingar ur riksarkivet och trycklitteraturen öka bidragen till Patkuls lefnadsteckning. Att flere beriktiganden och nya tillägg i enskildheterna kunna göras, derpå tviflar ej förf.; men han vågar hoppas, att den här uttalade grunduppfattningen icke skall af sådana rubbas.

I Sybels Historische Zeitschrift (1882) finnes anmärkt med afseende på den förutnämnda mindre afhandlingen, att förf. ej tagit kännedom om Hermanns dissertation rörande Patkul och i följd deraf frikännt lifländska ridderskapet från delaktighet i dennes landsförrådiska stämplingar. Imellertid visa de aktstycken, som i denna skrift blifvit tryckta, visserligen att *enskilda* riddersmän (i synnerhet G. L. Budberg, Plater och

A. v. Mengden) sympatiserade med Patkul, men ridderskapet i dess helhet har genom sitt påföljande handlingssätt i ej ringa mon vederlagt beskyllningen. I ett annat arbete hoppas förf. kunna visa, huru detta ridderskap under det långa, olycksdiga kriget ända till Rigas fall lade i dagen en trohet, som förtjeuar häfdens pris och från svensk sida må få sitt erkännande, liksom äfven Lifland i samhällsinrättningar, som ännu finnas qvar från svenska tiden, ej minst från Karl XI:s af adeln så förkättrade tidehvarf, må erkänna och till en del äfven erkänt vitnesbördan om den svenska styrelsens gagneliga verksamhet.

Namnet J. R. Patkul¹⁾ är nära införlifvadt med historien om en ej blott för Sverige utan för hela det europeiska stats-systemet vigtig omhvälfning, men på ett sätt, som svårigen någonstädes framkallar angenäma minnen, allra minst hos det folk, under hvars styrelse han i början lydde. Om än ej talande svenskt tungomål, var han dock svensk undersåte, till slut lifdömd af sin öfverhet för förseelser, om hvilkas tillräknelighet mycket tvistats, och sedan sökande hämnd genom ett drottsvek, som i historien knapt eger sin like. Hans skickel-sedigra lifsverk, som påskyndade det svenska stormaktsväldets fall, och hans gräsliga slut, som sätter en mörk blodfläck mellan två hufvudskeden af den nordiske hjeltekonungens saga, utgöra i sig sjelfva ämnen af fränstötande natur; svåra anklagelser hafva med anledning deraf gjorts mot Sveriges styrelse, skarpast och rättvisast dock mot honom sjelf. Historien om hans ingripande i sin tids kabinettpolitik kan ej framställas, utan att på verkligan förfärande sätt blotta furstehofvens svek, trolöshet och osedlighet. Sjelf tillhörande den länge öfver-mäktiga aristokratien, hvars prydnad han genom sina snillegåfvor kunnat vara och hvars skam han genom sina karaktersfel lade i dagen, utgör han en af denna aristokratis mest framstående och mest vidriga tidsbilder. Ömtålig hänsyn till myndigheter, stånd och nationalkänsla hafva i mycket gjort sig gällande vid återgifvandet af denna bild, ur hvars drag, all öfvermålning till trots, ett skuldbelastadt tidevarfs onda samvete fram-blickar. Sjelf har han också med en framställningskonst, som bedårat både samtid och efterverld, spridt öfver sin lefnad ett falskt skimmer, i hvilket han framstår omstrålad af medbor-

¹⁾ Slägtnamnet skrives ömsom Pattkül, Pattküll och Patküll. Af sven-ska förf. och släktens svenska medlemmar skrefs Patkull. Joh. Reinh. P. skref sig i brevet till ridderskapet d. 20 aug. 1690 Pattkül, men i sina följande skrifter Patkül.

garens och martyrens dubbelgloria. I missledd beundran, känslösamt deltagande samt lifliga folks- och ståndssympatier har man länge med honom instämt. Att åstadkomma en sannare belysning torde ej blifva så lätt: i alla de mörka irrgångarne af mannens äfventyrliga lefnad kommer troligen aldrig forskningens ljus att klart intränga, och de mera bekanta skedena erbjuda många synpunkter, från hvilka våld och ensidighet kunna finna partiuttryck. Förr eller senar skall väl dock en gång sanning fullt uttalas och rättvisa utan hänsyn skipas.

Släkten Patkul är en af de äldsta och förnämsta bland Liflands tyska adelsfamiljer. Den uppgifves härstamma från Westfalen och flyttade mot slutet af 1300-talet öfver till Lifland. Vid början af 1400-talet var den derstädes bofast och egde under härmästaretidens sista tidevarf, liksom under det påföljande skedet, en ej ringa betydighet. Tio gods omtalas såsom på olika tider tillhörande släktens medlemmar. Som de äldsta kända medlemmar af det Patkulska namnet omtalas: *Andreas Pattküll*, hvilken undertecknat en offentlig skrifvelse 1385 och 1426 var ombud för domkapitlet i Riga hos påfven Martin V; *Geevald P.*, hvilken satt sitt insegel under ett förbundsfördrag af 1457; *Ewald P.*, hvilken undertecknat det Blumenthalska fördraget af 1486, samt *Hans P.*, hvilken omtalas i början af 1500-talet.¹⁾

Vid början af det svenska herradömet's tid bosatte sig en del af släktens medlemmar i Sverige, der de äfven fortplantade släkten. Till dem höra *Jürgen Patkull*, hvars son *Göran P.* 1610 blef Karl IX:s hofjunkare, 1622 var öfverstelöjtnant²⁾, af förmyndareregeringen 1624 erhöill konfirmation på gods i Askeryds socken norra Vedbo härad³⁾ samt lefde ännu 1649. Än märkligare blef kammarjunkaren, sedermera öfversten *Johan Patkull* (gift med Agneta Falckenberg), åt hvilken Karl IX 1611 förlänade Skånila, Finsta och Skälby gårdar i Upland samt ett par gods i Grefvie socken af Örebro härad; han fick 1632 bekräftelse på dessa förlänningar samt afled 1647. Hans

¹⁾ Wernich, Der Liefländer J. R. Patkul u. seine Zeitgenossen I. p. 61—63. Bungener u. Toll. Est. u. Lief. Brieflade.

²⁾ Rothlieb, Svensk adelsmatrikel.

³⁾ Förmyndarereg:s konfirmationsbref af den 5 aug. 1634 i Riksark. (Biogr).

son *Henrik Patkull* (gift med *Vendela Rosenberg*) var öfverste i svensk tjenst och skref sig *Patkull* till *Posendorf*. Dennes son *Georg Reinhold Patkull* utmärkte sig under *Karl XII:s* krig och blef slutligen landshöfding i *Jönköping*, der han afled; han upphöjdes 1716 i friherrligt stånd, men friherreätten utdog med honom. *Dietr. Fr. Patkull* blef vice guvernör i *Reval*. Till ättens svenska medlemmar hörde äfven en *Patrik Patkull*, som tjente i *Banér's* här, samt en annan med samma namn, hvilken under *Karl XI:s* tid innehade *Flishults* gods; en *Knut* och en *Reinhold Patkull*, hvilka under *Karl XII* tjente i svenska hären, torde ock tillhört den svenska grenen¹⁾.

En af den lifländska släktgrenens mest betydande medlemmar var *Fromhold Patkull*, hvilken var öfverste i *Gustaf II Adolfs* här och af honom å sitt ständs vägnar sökte bekräftelse på lifländska adelns privilegier; landtdomaren *Heinrich Patkull* afgick i liknande ärende till drottning *Kristina*. En *Johann Patkull* skref sig herre till *Kegeln* i *Papendorfs* socken (nära *Wolmar*) samt erhöll genom gifte godset *Ristfer*. Samtidigt med honom lefde *Bartholomæus Patkull*, hvars brorson, *Friedrich Wilhelm P.* var fader till *Johann Reinhold Patkul*.

Friedrich Wilhelm Patkull blef tidigt, möjligen redan genom födseln, svensk undersåte. »Min far och farbror», yttrar han, »gåfvo sig redan vid *Liflands* första eröfring under *Sve-riges* krona, hafva vid den samma förblifvit in fide et constantia och i svensk devotion slutat sitt lif, hvadan de ock hos polska regeringen måst afstå från sina gods och liksom lefva i landsflykt (exuliren).» I den skrift, hvarur dessa ord hemtats, anhåller han hos drottning *Kristina* om restitution af godset *Klosterhof*, hvilket staden *Riga* slagit under sig²⁾. Sitt stamgods hade han i *Papendorfs* socken (släktgrenen kallade sig *Patkull zu Papendorf*), der äfven under en följande tid herregården *Patkulshof* (*Patkulamuischa*) omtalas; *Papendorfs* kyrka egde ännu i slutet af 1700-talet en klocka, som, enligt inskrift, skänkts af honom 1653³⁾. Han var lifländskt landt-

¹⁾ Ang. släktens svenska medlemmar finnas åtsk. handl. i *Riksark. Biogr.* samt i *reduktionskollegii* protokoll. *G. R. Patkull's* lefnadsteckning är upptagen i *Biogr. Lex.* Ny följd.

²⁾ *Fr. W. Patkull's* böneskrift till dr. *Kristina* (odaterad). *Riksark. Biogr.*

³⁾ *Bergmann, J. R. Patkul vor dem Richterstuhle der Nachwelt* p. 2 (med stöd af uppgifter från kyrkoherden i *Papendorf*).

råd samt steg i svensk krigstjänst till major; hans maka uppgifves hafva tillhört släkten Rehbinders. I hans nyss citerade ord antydes, att motiv till förbindelse med polska styrelsen icke alldeles måtte hafva saknats; han blef i en följande tid stäld till rätta för att hafva inlåtit sig i en sådan. Vid lithauerernas inbrott i Lifland 1657 måste Wendens slott, hvars kommandant hette Sprengtporten, i följd af besättningens fåtalighet och nödställda tillstånd åt dem uppgifvas. För att härtill hafva i någon mon medverkat har han blifvit beskyld¹⁾. Han anklagades kort derpå för högförräderi och ställdes till rätta inför en särskildt förordnad »kommissorialrätt» af 12 personer (deribland 3 riksråd och 7 hofrättsassessorer); instruktionen för kommissorialrätten är daterad den 19 febr. 1659. Svaranden tillvitades hafva »begifvit sig till våra och riksens fiender de Poler och med dem hemliga och oss prejudicerliga stämplingar haft»²⁾. Då fredsunderhandlingarna i Oliva pågingo, intercederade de polska underhandlarne »pro Patkelo quodam», men fingo af de svenska till svar, att »som han hört till svenska sidan, hade han ej haft skäl att påkalla polsk hjälp; han gjorde sig då endast mera misstänkt»³⁾. Det uppgifves imellertid, att han till slut blifvit frigifven och återfått sin värdighet. Under sina sista lefnadsår öfvertog han »jure cessionis» godset Kegeln i Papendorfs socken mot förbindelse att godtgöra förre innehafvarens kreditorer; af samma skäl öfvertog han också det närbelägna godset Weidau. Ekonomiskt fördelaktig synes imellertid denna transaktion icke varit; hans enka klagade, att den bragt henne »i vidlyftighet» samt »afpressat henne många tusen tårar»⁴⁾. Han var äfven innehafvare, antagligen med fastare eganderätt, af godset Linden. Vid hvad tid han affidit, är okänt.

¹⁾ Om Wendens uppgifvande: Neuer Poln. Florus (Nürnb. 1666) sid. 751 (der kommandantens namn är förvriddt till Scheinfort). Pufendorf, Gesch. Carl Gustavs IV. § 53. Nordberg (Karl XII:s hist. II. 41) uppgjer oriktigt, eller åtminstone oklart, att P. förrådt slottet till lithauererna.

²⁾ Instr. för kommissorialrätten, förteckning på dess medlemmar samt koncept till ett anförande i den finnes i Riksark. Biogr.

³⁾ Instrum. pacis. Olivens. auct. Boehmio (cit. hos Bergmann).

⁴⁾ Majorskan Patkuls skr. till Kongl. Maj:t af 1699 (defekt). Riksark. Biogr. Jfr. Rådk. prot. i just. är. ¹⁸/₉ 1699. (p. 458.)

Omkring 1460¹⁾ föddes Johann Reinhold Patkul; att han kommit till världen i Stockholm, dit majorskan Patkull skall hafva åtföljt sin man, uppgifves med sannolikhet; mindre sannolikt är, att han blifvit född i fängelse, då hans fader, såsom anklagad inför kommissorialrätt, antagligen mot stånd borgen vistades på fri fot, liksom sedan var fallet med sonen inför »stora kommissionen» 1694. Han hade syskon, åtminstone en bror, Georg Patkul, hvilken med tiden blef kornett²⁾. Antagligt synes nog, att han redan i sitt föräldrahem insupit motvilja mot svenska styrelsen. I ett af svaren på konung Augusts krigsmanifest (Justæ vindiciæ) yttras det, att Patkul »redan som gosse af sin faders föredöme blifvit ledd till förräderi, liksom han, till äldre år kommen, öfverträffat denne i skurkstreck och tilltagsenhet». Han uppväxte på godsen i Papendorf, hvars kyrka under en följande tid visade sig ega en kalk, som enligt påskrift skänkts af Joh. Reinh. Patkul.

Han synes hafva erhållit en bättre undervisning än den, som vanligen kom hans lifländska ståndsbröder till del, samt förkofrat sina kunskaper genom sjelfstudier och utländska resor. »Då han kommit i resåldern», yttrar en häfdatecknare³⁾, »besökte han Europas hof och beslöt med anledning deraf att egna sig åt de politiska vetenskaperna.» Hans vetande synes imellertid hafva varit mer mångsidigt än grundligt. Sitt modersmål, tyskan, skref han ledigt och uttrycksfullt, ehuru långt ifrån formfulländadt; det var hans lätthet att i tal och skrift uttrycka sig, som till en början hufvudsakligen gjorde, att han framdeles kom att föra ordet för sina lifländska ståndsbröder, liksom den sedermera var af betydligt gagn för hans politiska verksamhet. Äfven franska lärde han sig med tiden att ledigt behandla. Svenskans måste han hafva förstått; redan hans sätt att uttrycka sig på tyska tyckes utvisa detta. Han rörde sig gerna med latinska sentenser, synnerligen sådana, som tillhörde den tidens juridiska och diplomatiska

¹⁾ Så uppgifves af Bernoulli, Bergmann o. Wernich. I Gauhens Adelslex. uppgifves han varit 40 år gammal vid sin död, således född 1667, men uppgiften är tydligen ungefärlig.

²⁾ Han omtalas i landtdagsrecesserna. Att han varit J. R. Patkuls bror, kan slutas af majorskan P:s skrifvelse till Kongl. Maj:t.

³⁾ Limiers, Hist. de la Suède sous Charles XII, IV. 395. Kelch, Lief. hist. II. (Continuation. Dorpat 1875) talar om Patkuls »fleissiges Studieren und Peregrinieren».

terminologi. I militäriska och matematiska ämnen, särskildt i befästningskonsten, var han väl bevandrad¹⁾. I lagfarenheten förvärfvade han sig teoretisk kännedom och fick deri en stor praktisk färdighet. Hans nära bekantskap med landrådet Gustav v. Mengden, hvilken under den lifländska reduktionens första skede utmärkte sig som motståndsmän, tyckes äfven i sin mån hafva bidragit till hans politiska utbildning.

För fintlighet, tilltagsenhet, skarpsinne och förslagenhet var han utmärkt. Med de moraliska egenskaperna stod det derimot icke så väl till: obändig lidelsefullhet, öfvermodig stolthet, ilsken hämndlystnad, hänsynslös sjelfviskhet, upprörande elakhet och öfversitteri mot underlydande uppenbarade sig hos honom snart nog och på vidrigt sätt. Han blef så en typ för en stor del af Liflands tyskborna adelsherrar, hvilka ingalunda saknade duglighet och framstående egenskaper, men genom vanan att tyrannisera det lifegna bondeståndet blifvit förvildade, af bördshögfärd leddes till rå missaktning mot de ofrälse och obändigt stegrade sig mot hvarje tygel på eget sjelfsväld.

Hunnen till myndighetsåldern, synes Patkul hafva tillträdtt besittningen af sina arfvegods, och han var der helt visst en hård herre. Vid omkring 30 års ålder köpte han sig fullmakt som kapten vid det i Riga förlagda gardesregimentet. På godset, i militärtjensten och i umgänget visade han sig mot underordnade brutal och tyrannisk, mot jämlikar trätgirig och opålitlig. Mot förmän måste han väl dämpa de synbara utbrotten af sitt uppstudsiga väsen, ty den svenska disciplinen var icke att leka med. Men han sökte uppfinningsrikt smygvägar för sitt trots. Som hemlig uppviglar utvecklade han snart nog en undransvärd förmåga, hvilken han i framtiden skulle på en större skådeplats använda. För sina syften, dem han ihärdigt fullföljde, brukade han en förledande öfvertalningsgåfva; med räfvens slughet parade han då ormens smidighet. »Ingen hade», säger Limiers, »i högre grad än han förmågan att åt osanningen gifva ett sken af sannfärdighet.» Saknande personligt mod, satte han sig tidigt och försigtigt i säkerhet mot hvarje fara, som verkligen förestod eller af uppskrämd inbillning fruktades,

¹⁾ I Bibl. Menkeniana 88 omtalas hans »ingenium studiis mathematicis, historicis et politicis recultum». Jfr Gadebusch. Lief. Bibl. II. art. Patkull.

men det brast honom ej det slag af »medborgerligt mod», som i öfversvallande lidelse hvarken kan eller vill väga orden noga.

Att till sådana egenskaper sällar sig en viss art af religiös känslsamhet, är hos dylika karakterer icke så alldeles ovanligt. Hos Patkul fans den, åtminstone på ytan, samt gaf äfven åt hans framställningssätt något sötsliskigt. Man skulle nästan vara böjd att tro sig här skymta spåren efter en from moders vanmäktiga inflytelse, så framt man ej äfven kunde tänka på en liffig själs behof att i vekare stunder dagtinga med ett oroligt samvete, ja väl ock på intrigmakarens samvetslöshet, som använder sjelfva religionen som hjälpmedel för sina syften.

Patkul i svensk tjenst.

»Reduktionen i Lifland, hvilken gjorde så många människor olycklig, är äfven skuld till den brottslighet, som mig tillräknas», yttrade Patkul kort före sin död till sin själasörjare. I hvilken mening och utsträckning yttrandet eger skäl för sig, kommer att af det följande framgå.

Lifland var ett hufvudsakligen med vapenmakt eröfradt land; några politiska rättigheter gentimot eller ens i förening med det öfriga Sverige egde det icke¹⁾. Men dess administration, hvilken leddes af en generalguvernör och en underguvernör, var afskild från den svenska, och det mäktiga ridderskapet hade vidsträckta privilegier, hvilka af framfarna svenska konungar, ehuru i nog obestämda uttryck, bekräftats. Sålunda egde ridderskapet under ledning af en genom val utsedd landtmarskalk hålla landtdagar för att rådpläga om gemensamma angelägenheter; men dessa landtdagar fingo ej hållas utan generalguvernörens medgifvande; deras beslut voro underkastade hans godkännande och fingo på intet sätt träda svenska kronans rätt eller konungens maktfullkomlighet i vägen (»utan préjudice af den Sveriges krona och konungen tillkommande underdåniga respect och subjection»²⁾). Landtråd, efter ridders-

¹⁾ Allwiewohl sie nunmehr dem Reiche Schweden in perpetuum incorporiret sind. Kongl. Bref af den 23 Nov. 1660. Collect. Livon. XXIII n. 9.

²⁾ Jannau Gesch. v. Lief. u. Estl. II. 343. Orden äro brukade af Kristina, förmyndareregering o. Karl XI. De upprepas i Patkuls Rechtl. resp. p. 8.

skapets förslag utsedda af generalguvernören, egde att hafva hand om ortförvaltningen. Riddargodsen, mestadels förlänningar från härmästaretiden, voro till en del »Tafelgüter», som tillhörde länsherren och af denne kunde återtagas. En reduktion i detta syfte hade börjats af den svensk-polske konungen Sigismund III, men afbröts genom Liflands hemfallande under Sverige. Gustaf Adolf dröjde med att stadfästa ridderskapets privilegier ända till 1629 och gjorde det då endast tills vidare och under förbehåll af en närmare framtida granskning. Men 1631 förberedde han ett återupptagande af reduktionen och infortrade därför de privilegier och gåfvobref, på hvilka besittningsrätten till innehafda gods grundade sig; verkställigheten afbröts imellertid genom konungens död. Reduktionen af 1655 drabbade i Lifland egentligen kungs- och ladugårdar; men då uttalades första gången svenska »ståndernas vetskap på allmän riksdag» såsom bindande äfven för Lifland¹⁾.

En lemning af forna tiders rivalitet mellan ridderskapet och städerna fans ännu kvar. Riga var ett litet samhälle för sig med en från hanseatiska tiden utvecklade municipalförfattning, hvilken af Sveriges regenter var fastställd och respekterad, dock äfven här under förbehåll af riksstyrelsens obegränsade suveränitet. Ridderskapet såg med oblida ögon de förmoner, som staden och enskilde borgare i den samma af regeringen åtnjöto.

För nationalitetens skull hade inga nämnvärda brytningar egt rum. Det lifländska ridderskapet hade till och med uttryckt sin önskan att blifva inkorporerad med det svenska. Af kongl. resolutioner (dat. 23 Nov. 1660 och 31 Okt. 1662) framgår, att det formligen ansökt derom samt ej fått afslag i sak, ehuru verkställigheten blifvit af formskäl uppskjuten. De till donerade eller köpta gods invandrade svenska ädlingarne lefde i god sämja med de tyska. Vapenbrödraskapet, gemensam trosbekännelse och samfäldt dragna bördor hopknöto under årens lopp allt fastare Lifland med svenska väldet, hvilket ännu vid början af Karl XI:s regering var högt uppburet af landets alla samhällsklasser och fortfarande förblef det hos den ofrälse befolkningen.

¹⁾ Jannau II. 339 ff. Fryxell XVII. 295—97.

Sådan var ställningen, då Karl XI:s reduktion inkastade sina olycksdigra jäsningssämmen i detta land. Svenska regeringen hade från början ett öppet öga för de ömtåliga förhållanden, som här lätt kunde uppstå. I en från högqvarteret i Ljungby utgången skrifvelse af den 10 Maj 1678 lofvade konungen, att »ingen i Sverige af dess ständer beviljad reduktion, med hvilken man i Lifland torde hota, der skulle företagas och att intet annat skulle komma att ske, utan att det med ridderskapet blifvit afhandladt»; men dervid var fogadt tillägget: »dock Oss i all Vår och rikets höghet och rätt utan préjudice och skada förbehållet och reserveradt» samt, såsom en antydning för framtiden, att »Kongl. Maj:t, hvad reduktionen och revisionen angår, i Lifland icke skulle företaga annat än hvad med dess privilegier och landets säkerhet enligt är»¹⁾. Skrifvelsen hade egentligen afseende på fjerdepartsräfsten, hvilken i någon mon (ehuru föga) hotat innehafvare af donationsgods i Lifland, men antydde riktigt nog, att något »annat» eller en ny reduktion kunde vara att förvänta, samt gaf angående denna löften, hvilka under den följande tiden också ej brötos. Riksdagsbeslutet af 1680, hvilket gaf rätt att utsträcka reduktionen i Lifland till härmästaretiden, genomfördes i början endast på de gods, som af svenska adelsmän innehades. Men konungen förklarade på samma gång, att kronans anspråk mot de lifländska tafelgodsen skulle framställas på en landtdag, hvilken ofördröjligen borde sammanträda. Bland adeln uppkom genast en lätt förklarlig misstämning, hvilken ytterligare tilltog, sedan landtdagen (Juli 1681) kommit till stånd. Konungen hade befalt Lichtone, den lifländska reduktionskommissionens ordförande, »tillsäga adeln att efterkomma öfriga reduktionsstadgar (angående förläningar från svenska tiden) och icke söka tillerkänna sig något oberoende af svenska riksdagar». Den kongl. propositionen meddejade behofvet af en reduktion på samma vilkor, som stadgats i det svenska riksdagsbeslutet, och framstälde tillika, adeln till föga hugnad, konungens beslut att afskaffa lifegenskapen på kronans gods tillika med en hemstallan till adeln att borttaga den äfven på sina, »emedan den sträfvar mot den kristliga kärleken, hindrar ömsesidigt förtroende mellan

¹⁾ Riksark. (Livonica).

herrar och underlydande samt förtager all lust till inflyttningar i landet»¹⁾).

Genom lossandet af lifegenskapens bojor beredde reduktionen en stor välgärning åt Lifland. Huru hårdt dessa tyngde på massan af befolkningen, derom vitnar ett drag ur släkten Patkuls egen historia. Det berättas, att »adelsmannen» Reinhold Patkull omänskligt misshandlat en af sina tjänsteflickor, hvilken mot hans vilja trolofvat sig med en skräddare vid namn Michel Foss. Den misshandlade flydde från godset till prestgården, der äfven Foss infunnit sig. Tilltänkt vigsel hann imellertid der ej blifva af. Qvinnan, hvilken Patkull återfordrade som sin »egendom», måste till honom utlemnas; handverkaren släpades på hans befallning med våld till godset, der han slogs i bojor och prisgafs åt ohygglig medfart. I en af Foss sedermera uppsatt klagoskrift, som till konungen inlemnades²⁾, beskrifves Patkulls brutala våldsamhet såsom rent af upprörande. Han hade, heter det »omänskligt pryglat» Foss och derefter »honom fängslat och en lång tid uti stocken med händer och fötter inlåst». Qvinnan hade han »så pryglat tit, att utur hennes bröst och armar några stycken skola vara bortfallna och uti hennes salv. ven. särk icke ett hvitt ställe skall hafva blifvit af blod, det herr landshöfdingen Lovisiu, hvilken anno 1684 samma särk i Patkulls presence sett hafver, skall kunna bevitna.» Foss hade till en början vändt sig till generalguvernören, hvilken hänvisade målet till landträtten och affärdade honom till Patkull med en skriftlig befallning till denne att genast återställa de saker, han från Foss tagit. Men Patkull, som fått underrättelse derom, skall »honom (Foss) från landsvägen utaf några bönder med våld borttaga tit, som hans händer och fötter med ett rep skola sammanbundit och således till Patkulls gård fört hafva; men när han till Patkull kongl. landträttens befallning och bref levererat, skall Patkull honom sport: »Du skälm, törs du mig sådana bref insinuera?» och skall honom för andra gången på

¹⁾ Den uppgiften, att adeln skulle sändt deputerade till Stockholm och konungen mot dem dragit värjan, betecknas redan af Jannau (II. 321) som en »saga». »Sagan», hvilken icke desto mindre går igen hos Fryxell XVII, 304, har ingen annan hemul än Rechl. respons. af juristen i Halle (Thomasius) p. 10 och har således satts i omlopp af Patkul.

²⁾ Riksark. Biogr. art. Patkul. Rigaische Stadtblätter 1816 n:o 13 sid. 97—100.

samma sätt och manér som förr jämmerligen prygla låtit, att han 14 dagar bara blod spottat hafver, skall ock af pastore å orten Herrans nattvard undfångit». Dylika händelser voro icke egnade att afkyla Karl XI:s nit för reduktionen.

Så länge Krister Horn var generalguvernör, drefs imellertid verket med stor foglighet. I särskild skrifvelse förklarade konungen reduktionen tills vidare inskränkt »inom de år, i hvilka Lifland varit under svensk devotion och lydno»; de förra innehafvarne tillätos också att behålla godsens på ständigt arrende. Af de gjorda eftergifterna drog äfven Patkul fördel; år 1685 blefvo nämligen några af de Papendorfska godsens, hvilka föreslagits till reducering, derifrån frikända ¹⁾).

De två till Lifland enligt kongl. skrifvelse af den 17 Juli 1684 afsända kommissarierna, som fått i uppdrag att »hvad till behörig riktighet länder, verkställa», berörde visserligen i sin redogörelse frågan om de »medbragta» godsens d. v. s. förlänningarne från polska konungarnes och från härmästarnes tider (ish. Tafelgüter), och stora kommissionen tog denna fråga i allvarligt öfvervägande; men någon åtgärd i detta syfte följde ännu ej. Ridderskapet, uppskrämmt som det var, aflät dock en af G. v. Mengden uppsatt och till konungen stäld bitter klagoskrifvelse. Konungens svar²⁾, hvilket snart följde, innehöll en skarp tillrättavisning. »Alltså drage vi till eder», skref han, »det nådiga förtroende, att I uti denna fråga låten fara all vidare skrupul och läre som redliga patrioter till bibehållande af rikets styrelse samt dess vidmakthållande icke mer än andre våre undersåtar kunna undandraga eder denna belevade reduktion, om änskönt I kunnen förmena sådant i förstone ske med någon eder afsaknad och olägenhet; påminnande vi oss eljest, att I utaf ridderskapet i Lifland uti detta fall ej blifven hårdare handterade än andre våre undersåtar, utan att vi eder snarare hafva vist större nåd.»

På landtdagen 1686 föreslog G. v. Mengden en i form af supplik uppsatt protest mot reduktionen; den afgick, (den 4 Febr.) ehuru ingalunda med ridderskapets enhälliga bifall. Konungen aflät då en skrifvelse, deri han med anledning deraf, att ridderskapets samtliga medlemmar »icke måtte haft kun-

¹⁾ Broze. Collectanea Livonica.

²⁾ Schirren, Recesse der Lifl. Landtage p. 79.

skap derom eller åtminstone intet varit ense derutinnan, att ett sådant bref till Oss skulle varda utfärdadt» befaller, att »hvar och en, som varit med i råd och mening vid dess utfärdande, måtte dess namn särskildt och hvar för sig uppteckna, jämväl ock, att de andre, som antingen deraf intet haft kunskap eller ock dermed intet varit ense, på ett särdeles papper deras namn anskrifva». För den anbefalda åtgärdens utförande skulle en ny landtdag sammankallas. Ridderskapet, som nu fick erfaras, att Karl XI icke var att leka med, intogs genast af oro. Gustav v. Mengden drog sig derefter undan från det offentliga lifvet; det blef hans lärning, Patkul, som hädanefter kom att taga vid.

Under mellantiden mellan landtdagarne afskedades Krister Horn, öfver hvars slapphet konungen mer än en gång varit missnöjd. Till generalguvernör utnämndes i stället Johan Jakob Hastfer. Denne man, tillhörande en lifländsk ätt, men genom gifte beslägtad med Johan Gyllenstjerna och Klas Fleming, hade utmärkt sig genom vapenbragder i det danska kriget och vid riksdagarne nitiskt bidragit att främja konungens afsigter, till hvilken regeringsgrundsatser han hängifvet slutit sig. Han var en af dessa stränga, verksamma, drivande män, som voro i Karl XI:s tycke. Mot sina ståndsbröder i Lifland visade han, så vidt han i sin ställning det kunde, större tillmötesgående än senare tidens häfdatecknare velat erkänna. För reduktionsverket var han dock ett lydigt redskap i konungens hand; hans stränghet stegrades i bredd med motståndet, och af det hat, som han mot sig väckte, stålsattes han endast till hårdare framfart.¹⁾

Hastfer trädde genast i spetsen för den kommission, som hade i uppdrag att revidera »haketalet» i Lifland. »Haken» var af ålder den grund, efter hvilken jorden uppskattades och utgjorde sina onera. Redan 1638 hade haketalet undergått en

¹⁾ Lifländaren Jannau (II: 331) yttrar om honom: »En verksam, skarp-synt och skicklig man; fullt danad för konungens tjenst. Trogen och bergfast fullbordade han det uppdrag, som hans monark gifvit honom. Lifländarne vilja ej berömma honom; men orsaken ligger väl deri, att han under reduktionen var styresman och icke ville tänka lika med adeln.» Fryxells (XVII: 332) hårda omdöme om Hastfer är skeft, öfverdrifvet, ja orättvist: hans mellan denne och Patkul anställda jämförelse, som ställer den förre i mörk skugga, den senare i glänsande ljus, är sanningsvidrig genom sin öfverdrift.

revision, men temligen summarisk, i enlighet med då rådande förhållanden. Så mycket möjligt var, lades nu denna till grund, men med ändring af bristerna och med hänsyn till ändrade förhållanden; revisionen grundades på en noggrann uppmätning af landet. Hvarje hake beräknades så högt, att den räntade 60 rdr. Till större delen hade godsens genom tilltagande odling stigit i värde och fingo därför högre haketal; till någon del hade de dock genom vanhäfd eller af andra orsaker sjunkit i värde och fingo då sitt haketal minskadt ¹⁾. Regleringen var behöflig; »dess inrättning har varit så god, att den eger bestånd ännu i dag» anmärker Jannau.

Genom den nye generalguvernören kallades ridderskapet att aflägga till konungen hyllning och trohetsed, hvarmed hittills uppskjutits. Åt den i början af året sammankallade landtdagen meddelades, att konungen tillät, att de, som kände sig förfördelade genom den hittills utförda reduktionen, fingo till generalguvernementsämbetet ingå med ansökan om rättelse. I den till landtdagen aflåtna kongl. propositionen angifvas betydliga lättnader, som vid reduktionens utförande skulle komma ridderskapet till del: de reducerade godsens skulle nämligen af sina förra innehafvare få öfvertagas på perpetuelt arrende och dertill ytterligare en tredjedel af arrendesumman efterskänkas, enär kongl. maj:t »hellre ville efterskänka något af sin rätt än se ridderskapet utblottadt på all dess subsistence.» Ridderskapet gick imellertid till väga på ett sätt, som ej väl egnade sig för bevarande af ett godt förhållande. I stället för att anmäla bestämda fall, hvari rättelse tarfvades, tog det sig för att på ett olyckligt sätt advocera mot reduktionen i hennes helhet. I sina »humillima desideria» framstälde det nämligen en betingelse af frihet från all vidare utsträckning af reduktionen och återopade dervid kongl. brefvet af 1678, såsom om detta icke blott gält fjerdepartsräfsten, utan inneburit ett löfte för all framtid. Ej utan varningar från Hastfers sida fick denna skrifvelse afgå.

På en ny landtdag i September egde den beramade hyllningen rum. Den med anledning af 1686 års skrifvelse anbefalda räfsten hade det imellertid lyckats att få återkallad;

¹⁾ Jannau II: 347 ff. Hupel, Nord. Misc. 15 och 16 st. p. 346—52.

genom kongl. bref af den 7 Oktober 1687 befriades ridderskapet från insändande af de yrkade förteckningarna. Men sedan hade föregående landtdags »humillima desideria» åter upprifvit det knapt läkta såret. Med anledning af dessa anlände snart en kongl. skrifvelse af den 1 November; deri gafs svar på tal och det skarpt. Konungen förebrådde ridderskapet, att det så litet beaktat den nåd, som det genom lindringar i reduktionen fått mottaga framför andra rikets undersåtar, samt förklarade, att löftet i skrifvelsen af 1678 egentligen gälde förskoning från vidare fortsättning af den 1655 beviljade reduktionen, hvarimot han i samma skrifvelse förbehållit sig handlingsfrihet för framtiden genom klausulen: »Oss i vår och rikets höghet dock utan préjudice och skada». Skrifvelsen slutar med en förmaning att för framtiden »afstå från sådana otidigheter, enär H. M:t i vidrigt fall kunde föränlåtats att alldeles upphäfvade de nådevedermälen och lindringar, som genom kongl. resolutionen af 1678 ridderskapet medgifvits, som ock, i anledning af riksdagsbeslutet, utsträcka reduktionen till härmästaretiden, hvilket dock allt ridderskapet lär kunna förekomma, om det hädanefter vill med mera aktsamhet sig förhålla». I ett samtidigt till generalguvernören affåtet bref förebrådde han denne för den efterlåtenhet, som visats, samt uppmanade honom att »föra ridderskapet till sinnes dess obetänksamhet och förgripelse samt deröfver förskaffa tillbörlig correction och riktighet». ¹⁾

Genast efter landtdagens afslutning mottogo ridderskapets deputerade »med submiss devotion» af Hastfer de nämnda båda kongl. skrifvelser, hvilka lästes »inter suspiria et lacrimas», äfvensom det till honom sjelf stälda kongl. brefvet. I följd af detta yrkade han af ridderskapets deputerade, att de misslagliga uttrycken (om reduktionen och 1678 års kungabref) skulle ur landtdagens skrifvelser utplånas. Han erinrade dervid, ampert nog: »Det hade varit godt, om man före underskrifvandet af landtdagsbeslutet på min då gjorda välmående påminnelse utelemnade den passagen och derigenom förebyggt påföljande olägenheter.» Patkul, som blifvit insatt bland de deputerade, menade, att ingen ändring kunde företagas utan

¹ Schirren 109 ff.

samtliga ridderskapets hörande. I enlighet med denna mening förklarade sig också deputerade ej hafva »makt och fog» till den anbefalda ändringens företagande. Följden blef en ny, ännu svårare brytning med styrelsen. Ridderskapet kallades till en »Landstube» i Riga den 29 Juni 1688: der återlemnade Hastfer den föregående landtdagens beslut, hvilket han förklarade vara »ett oformligt dokument och ogiltigt charteque».

Vid denna tid hade den stora reduktionskommissionen afslutat sina arbeten. För den redan af Sigismund och Gustaf II Adolf påtänkta reduktionen af »Tafelgüter» voro nu grundliga utredningar lemnade; till eftergift af den samma hade ridderskapets hållning under den sista tiden icke lemnat några synnerliga skäl. En kongl. skrifvelse af den 6 November 1688 medförde det föga hugneliga budskapet derom. Men löftet om respekterande af ridderskapets befintliga och erkända privilegier skulle imellertid ändå uppfyllas. I skrifvelsen af den 25 Sept. 1689 tillkännagafs därför, att kongl. maj:t ämnade i den s. k. harrisk-viriska rätten samt dess egentliga förstånd och rätta praxis »träffa en behörig riktighet och viss determination», till hvilken ända det anbefaldes, att ett fullständigt corpus privilegiorum skulle öfversändas samt dessutom två af ridderskapet utvalda deputerade, hvilka hade god kunskap om den lifländska rätten, skulle i början af följande året infinna sig i Stockholm. Dokumenten skulle i afskrift lemnas till guvernören Soop, hvilken skulle låta kollationera afskrifterna samt behörigen vidimera dem; om några nya dokument kunde anträffas i en eller annan enskilds ego, skulle de för nödig vidimering inlemnas till generalguvernörsämbetet. Genom en annan skrifvelse påbjöds, att landträdens antal skulle för framtiden nedsättas från 12 till 6.

I Februari 1690 sammanträdde en landtdag, på hvilken val af deputerade skulle företagas.

Patkul stod vid denna tid, så ung han än var, i stort anseende hos ridderskapet. Nu utsågs han af ridderskapet i den wendiska kretsen till landtmarskalk; man »sonderade honom, huruvida han vore inclinerad åtaga sig uppdraget», men han afböjde det; till landtmarskalk utsågs i stället Streiff v. Lawenstein. Till deputerade, hvilka skulle till Sverige afgå, valdes landtrådet Tiesenhausen samt Patkul, hvilka dessutom skulle

åtföljas af ridderskapssekreteraren J. Schultz. Patkul, som genast från början synes hafva velat undvika detta uppdrag, troligen emedan han kände sig mest fallen för *hemlig* verksamhet, anförde som skäl för afslag, att han i sin egenskap af officer ej finge resa 2 mil utom staden utan speciela ordres. Landtmarskalken jämte två deputerade begåfvo sig då genast till slottet, der de af generalguvernören utan svårighet åt honom utverkade tillstånd att mottaga uppdraget.¹⁾ I skrifvelse af den 6 Mars ingaf nu landtdagen officiel anmälan om det skedda valet. Den 8 Mars utsågos landtråden v. Ceumerr och Cloodt, presidenten Plater samt kapten Patkul att i samråd med ridderskapssekreteraren ordna corpus privilegiorum och dessutom tillse, »hvad de här och der kunde samla för att corpori inserera och handlägga allt bona fide et commodo patriæ».

Patkul gjorde imellertid sjelf fortfarande invändning mot att som deputerad afgå, enär han var missnöjd med beloppet af det åt de deputerade anslagna dagtraktamentet (12 rdr i veckan), hvarför ock ridderskapet villigt efter hans önskan höjde det samma (til 14 rdr i veckan). Ett annat, svårare hinder fans imellertid uti en anstötlig kriminalprocess, deri Patkul var svarande, på grund hvaraf hans kvarhållande af åklagaren påyrkades. Af ännu för handen varande akter i målet synes, att Patkul beskylt magistraten i Riga för oärlig bevisföring i en gränstvist och att han mot rådsherren Reuter betett sig på ett synnerligen förolämpande och våldsamt sätt. Som gäst i landtrådet G. v. Mengdens hus utfor han nämligen häftigt mot nämnde rådsherre, hvilken äfven der var tillstädes, och kastade sig till slut handgripligen öfver honom med sådant raseri, att en stor del af dennes grå hår stannade i den vilde angriparens händer. För detta öfvervåld stälde han till ansvar, och rådet yrkade, att han ej skulle få lemna staden förr, än utslag i målet fallit.

Dessa svårigheter gjorde imellertid, att fullmakt och instruktion för de deputerade ej genast kunde utfärdas. På en ny landtdag, som sammanträdde i Dorpat mot slutet af Augusti månad, skulle detta ske. Patkul ingaf då genast en till ridder-

¹⁾ Schirren l. e. p. 134.

skapet stäld skrifvelse (af den 27 Aug.), deruti han, under mångordigt betygande af sin fosterlandskärlek, dock förklarade sig i följd af processen urståndsatt att mottaga uppdraget. Men ridderskapet anhöll då hos generalguvernören, att Patkul måtte få uppskof med sin process tills efter sin återkomst från deputationen. Hastfer svarade, att enligt så väl Sveriges som andra bildade nationers lag en fiskaliskt anklagad ej kunde framträda inför konungen förr, än målet blifvit utageradt; men han förklarade tillika, att kaptén Patkul lätt skulle kunna bringa denna sak till slut, om han blott verkligen sjelf ville, enär målet skulle kunna vid krigsrätt upptagas och der snabbt afgöras. I sin egenskap af öfverste vid det regemente, som Patkul tillhörde, egde Hastfer att sjelf förordna om krigsrätten och kunde således lätt rangera saken. I följd häraf blef också målet på disciplinarisk väg snart afgjordt, och mot Patkuls mottagande af uppdraget gjordes nu inga vidare svårigheter. Schultz' uppgift (upprepad af Bergmann), att generalguvernören lagt allahanda hinder i vägen för Patkuls afresa, är således ej med verkliga förhållandet öfverensstämmande; Hastfer synes tvärtom hafva visat Patkul så mycket tillmötesgående, som i hans makt stod.

Större svårighet mötte deremot valet af den andre bland de deputerade, Tiesenhausen, hvilken i sin egenskap af tjänstgörande landtråd ej borde få lemna provinsen. Hans val ogillades därför, och i hans ställe utsågs öfverstlöjtnanten och landtrådet G. L. Budberg, hvilken således skulle jämte Patkul afresa. För dessa båda utfärdades (den 29 Aug.) instruktion och kreditiv. Med ridderskapssekreteraren Schultz synes imellertid en brytning hafva uppstått. Man hade nämligen påträffat en afskrift, verklig eller föregifven, af ett privilegiibref, som skulle hafva utfärdats för lifländska adeln 1566 af polske konungen Sigismund August; Schultz hade, tvifvelsutän med rätta, uttalat sina betänkligheter mot denna afskrifts införande som originalhandling. Stämningen uppretades därför mot honom; möjligen i följd deraf inställdes hans tillämnade afresa, och Patkul åtog sig att, ehuru sjelf deputerad, jemväl fungera som deputationens sekreterare.

I September begåfvo sig Budberg och Patkul på väg. Innan de lemnade Riga, skulle de imellertid låta sina medförda handlingar genomses och inhäftas af generalguvernören. Denne förnam då, att de deputerade bland dessa handlingar äfven ville upptaga en vidimerad afskrift af kongl. brefvet af 1678, antagligen i afsigt att framställa alla de hopsamlade privilegii-brefven såsom derigenom stadfästa. Då denna skrifvelses åberopande i sådant syfte blifvit uti ett senare kongl. bref af 1 Nov. 1687 ogilladt samt med onåd ansedt, fordrade han, likmätigt sin ställning som konungens befallningsman, att den skulle ur samlingen uteslutas. Gifvande vika för de deputerades föreställningar, medgaf han dock till slut införandet, men fordrade då, att kongl. brefvet af 1 November 1687, hvilket angaf den förra skrifvelsens rätta uttolkning, skulle jämte den intagas. Men härpå ville de deputerade ej ingå. I skrifvelse till ridderskapet af den 30 September klagade de öfver generalguvernörens fordringar och begärde instruktion med anledning deraf. Hastfer uteslöt imellertid en i sammanhang med den förra skrifvelsen stående kongl. stadfästelse å ridderskapets arf-, län- och pantegods, hvaröfver de deputerade i ny skrifvelse (af den 6 Oktober) beklagade sig. Han medgaf dock, att de nämnda båda kungabrefven, ehuru de ej inhäftades med de öfriga, finge medföras lösa, och lofvade att, i händelse sådant af Kongl. Maj:t medgafs, då låta vederbörligen inhäfta dem i samlingen. Äfven uttalades tvekan angående Sigismund Augusts privilegii-bref. Då något svar från ridderskapet ej hann anlända, inskeppade sig de deputerade i Dünamünde. Under vägen uppsatte de en »Remonstration för bibehållande af privilegierna af år 1678» med påstående, att nämnda kungabref, i hvad som rör frågan om reduktionens utsträckning, ej upphäfdes af 1687 års skrifvelse, hvars införande i samlingen dessutom endast skulle lända ridderskapet »till outsläcklig skymf och skam».

I sällskap med generalguvernören, som också var kallad till konungen, anlände de deputerade (den 12 Oktober) till Stockholm. I dennes vagn upphemtades de till kongl. slottet, der de inför konungen erhöillo audiens (d. 15 Okt.) och framlemnade sina fullmakter. Sedan uppvaktade de enkedrottningen Hedvig Eleonora, hvilken, såsom innehafvarinna af lifgeding i

Lifland, ansåg sig stå i nära förhållande till detta land. Två dagar derefter gjorde de sin uppvaktning hos kronprinsen; det var första, troligen äfven sista gången, som Karl XII och Patkul personligen möttes. Några dagar derefter framstälde till dem Hastfer det yrkandet, att det kongl. brefvet af 1678 ej skulle med den öfriga samlingen inlemnas; men de deputerade hade imellertid redan infört det. Nu måste det dock uttagas och lemnas löst från den öfriga samlingen.

Det medförda corpus privilegiorum med bihang öfverlemnades nu åt kongl. rådet Th. Polus och arkivsekreteraren Sv. Leyonmarck, hvilka skulle genomse samlingen och deröfver afgifva utlåtande. Efter några dagar läto dessa herrar förmärka, att de »en secret» ville blifva underrättade, med hvilka argument man ämnade styrka tillvaron af ett original för Sigismund Augusts privilegiibref. Något original till det samma fans ej i behåll; man kunde ej ens säkert uppgifva, när eller af hvad anledning detta förkommit. Man hade egt en kopia, påtecknad af Jakob de la Gardie (1627) och Gustaf Horn (1629), men denna hade, såsom Patkul uppgaf, under ryssarnes inbrott i Finland (1656) blifvit förstörd. Nu fans således hvarken original eller vederbörligen styrkt afskrift. Man vidhöll därför, att urkundens diplomatiska riktighet var högst misstänkt, samt anmärkte, att privilegiibrefvet icke blifvit af polska riksdagen bekräftadt ej heller af konung Gustaf Adolf eller hans efterträdare uttryckligen stadfäst och att den ursprungliga afskriften ej varit, såsom med dylika handlingar plägade vara fallet, försedd med Polens och Lithauens riksigill. Vid ett företräde, som de deputerade erhöilo inför konungen i sittande råd (den 3 November), yttrades ock tvekan om privilegiibrefvets äkthet.

Genom Sigismund Augusts privilegiibref hade bland annat bekräftats de lifländska läns- och arfsprivilegierna, hvilka grundade sig på ett bref af ärkebiskop Sylvester II (af 1457). Mot detta invändes imellertid, att det ej vore utfärdadt för hela Lifland.

Detta framställdes äfven vid ett sammanträde, som de deputerade hade med rådet (den 10 December) i konungens närvaro. Hastfer föredrog sedan några gjorda »observationes» rörande Sigismund Augusts föregifna privilegiibref. Han anförde, att intet

original funnes för handen, att brefvet enligt uppgift vore underskrifvet af Sigismund August allena, men icke å polska republikens vägnar, samt icke blifvit på riksdag stadfäst, att det ej skulle varit försedt med de båda rikssigneten, Polens och Lithauens, att det af Polens följande konungar (Stefan och Sigismund III) hvarken blifvit bekräftadt eller efterlevadt, samt att konung Gustaf II Adolf begärt dess förevisande, utan att det då kunnat företes; på dessa grunder antog han, att nämnda privilegiibref i sjelfva verket aldrig funnits till. Den första invändningen hade de deputerade naturligtvis svårast att komma ifrån. De sökte imellertid göra troligt, att den af de båda svenska herrarne gjorda påteckningen på afskriften innebar något vitnesbörd om dennas enlighet med originalet; uteblifvandet af polska riksdagens stadfästelse och frånvaron af Lithauens rikssigill förklarade de dermed, att Lifland ej trädt i realunion med Polen, utan endast erkänt polske konungen som sin öfverherre, samt att Polen ej blifvit formligen förenadt med Lithauen förr än 1566. »Så representera», påstod sedan Patkul dem hafva yttrat, »de tre status Polen, Lithauen och Lifland i forma politica ej annat än ett systema civitatum, hvars tre divisa membra icke genom nexum imperantium et parentium, utan blott genom vinculum sociorum blifvit förenade.» Tydligare kunde knappast uttryckas, hvarthän man i sjelfva verket syftade med förfäktandet af det Sigismundska privilegiibrefvet. Hastfers sista invändning kunde ej på något tillfredsställande sätt bemötas; det påstods ändå, att Gustaf Adolfs stadfästelse af lifländska adelns privilegier äfven måste hafva innefattat Sigismund Augusts privilegiibref.

Efter detta sammanträde insjuknade Budberg. Patkul, som nu fick föra förhandlingarna ensam, påstår i sin relation, att han vid ett påföljande företräde inför rådet (den 15 December) på frågan, om ej lifländska adeln vore länspliktig för sina gods, svarat, att den egde ett »plenum dominium» och »utan öfverhetlig consens innehade sina gods, hvilka den intill denna stund på det friaste possiderade och disponerade». Följande dagen hade han ett företräde inför konungen, till hvilken han öfverlemnade en supplik i frågan om lifländska adelns läns- och arfsprivilegier. Karl anmärkte då, att lifländerne i sjelfva verket till och med begärde mer, än Sigismund Augusts privilegiibref

innebure, men skall, enligt Patkuls berättelse, hafva förklarats sig sinnad att bevilja hvad i detta privilegii-bref verklig vore utlofvadt.

Kort derefter tillkännagaf Piper, att de deputerade egde till Kongl. Maj:t inkomma med en utredning af de lifländska arfsrättigheterna, för så vidt de grundade sig på Sylvesters privilegium och af Sigismund August bekräftats. De inlemnade då (den 19 December) till Piper en »deduction af de lifländska arfsrättigheterna». Då här förekommo betänkliga yttranden angående Liflands sidoordnade ställning till Sverige äfvensom klander öfver reduktionen, gaf dem Hastfer skrifvelsen tillbaka med uppmaning att uttaga de anstötliga ställena; genom deras dröjsmål i efterkommandet deraf fördröjdes skriftvexlingen. Af deras deduktion framgick, att en vidsträcktare besittningsrätt, kallad »die gesamte Hand» och innefattande rättighet till godsens försäljning och öfverlåtande på en annan samt deras öfvertagande af närmaste arfvingar efter ättens utslocknande, sedan början af 1400-talet tillhört 4 lifländska ätter, men att denna rätt genom Sylvesters bref af 1457 samt ett annat af ärkebiskop Thomas (af 1531) fått en vidare utsträckning (die neue Gnade), hvilken bekräftats genom Sigismund Augusts privilegii-bref. Kanslikollegium, som hade att yttra sig häröfver, invände i ett »oförgrifligt betänkande» (af den 24 Januari 1691), att die »gesamte Hand» blifvit (1523) ansenligen inskränkt, att denna, så väl som Sylvesters »neue Gnade» ej haft allmän utsträckning för hela Lifland, och att ärkebiskop Thomas, hvilken förbundet sig till undergifvenhet under härmästaren, icke egt rätt att gifva några privilegier åt ridderskapet; äktheten af Sigismund Augusts privilegii-bref bestreds, och giltigheten deraf drogs i tvifvelsmål äfven på den grund, att adeln 1582 erhållit afslag på sin ansökan om bekräftelse.

I sin deduktion hade de deputerade fält det yttrande, att, »emedan polske konungen Sigismund III ej hållit hvad som lofvadt var, så hade liflänvarne »med fullt skäl inför Gud och all verlden uppsagt honom sin troskap» och gifvit sig under Karl IX. »Härvid är», utlät sig kanslikollegium, »eftertänkligt, att ridderskapet och adeln för sådana orsaker, att pretenderade privilegia icke blifvit hållna, afgått från Polens välde; hvilket raisonnement, huru vidt det syftar, man hemställer till högre

dom». Genom det förstuckna hot, som i nämnde »raisonnement» innebars, förbättrade icke de deputerade sin sak.

Kanslikollegium anförde slutligen, att Gustaf Adolf visserligen (1629) gifvit en allmän stadfästelse på lifländska ridderskapets privilegier, »men blott interimisvis, till beqvämare tid och lägenhet, såsom orden sjelfva lyda, hvilket just gifver till känna, att man deröfver »haft en eller annan scrupel». Äfven så hade 1648 en ny stadfästelse gifvits, men med den vigtiga klausulen, att den gälde för sådana förmoner, som ridderskapet af sin förra öfverhet eller af svenska konungar »med god titel förvärfvat och åtnjutit».

Hastfer förebrådde de deputerade å nyo deras envishet att förfäktä Sigismund Augusts privilegiibref, hvilket han be-tecknade som ett »värdelöst document och charteque», samt uppmanade dem att ur deduktionen uttaga stället om anledningen, hvarför Lifland gifvit sig under Karl IX, och för öffrigt hemställa till konungens nåd, men ej pocka på sin rätt. För att få dessa ändringar gjorda, hade han sjelf uttagit deduktionen ur kansliet. Patkul blef nu eller föregaf sig vara sjuk, men förmådde ändå Budberg att till konungen inlemna deduktionen orättad, hvilket också skedde (den 30 December). Öfver denna uppsattes sedan i kansliet »observationes» med nyss anförda erinringar och invändningar. Den 24 Jan. 1691 meddelades dessa åt deputerade, hvilka med anledning deraf ingåfvo en ny supplik (den 28 Jan.), vid hvilken derpå i kansliet nya observationer gjordes.

I sitt skriftliga till konungen ställda svar af den 20 Febr. vidgingo de deputerade, att det Sylvesterska privilegiet ej hade allmän utsträckning, men påstodo, att ärkebiskop Thomas under en senare tid egt verldslig myndighet, enär denna genom ett restitutorium af kejsar Karl V af 1530 blifvit honom tillerkänd. De klagade ock öfver tvifvelsmålen mot Sigismund Augusts privilegiibref. »Vi hafva», skrefvo de, »af underdånigste respect afhållit oss från att raisonnera mot H. M:t vår allernådigste konung och herre och deri velat undvika all controvers, förnämligast som vi af samtliga ridderskapet hafva i uppdrag att icke inlåta oss i någon controversia om privilegierna, utan städse ponera dem som en säker grund för odisputabla». Imellertid sökte de bemöta kansliets invändningar mot det

sammas giltighet och framhöllo dervid den 1582 vägrade bekräftelsen som ett bevis på, att privilegierna en gång verkligen måtte hafva blifvit gifna. De förnekade äfven, att de af kansli-kollegium klandrade uttrycken blifvit fälda i något förgrifligt syfte. Med anledning af hvad collegium utlätit sig om Gustaf Adolfs och Kristinas stadfästelsebref yttrade deputerade blott, att »det i deras egenskap af undersåtar ej anstode dem att öfver uttydningen deraf inlåta sig i raisonnemens».

Sedan kanslideputerade kort härefter afgifvit sitt slutbetänkande, förklarades denna skriftvexling slutad. De deputerade uppsatte ett svar, men detta blef ej mottaget. Då ej de omtvistade privilegiibrefven mer syntes stå att rädda, sökte de deputerade åtminstone afvända den genom kongl. skrifvelse af 1688 bebådade ytterligare utsträckning af reduktionen och uppsatte i detta syfte en böneskrift, som äfven af Hastfer gillades. Den 2 Maj fingo de personligt företräde inför konungen, då de framlemnade sin supplik. De framhöllo deruti, att Lifland hade »en special, afskild egenskap samt åtnjöt sin rätt och sina rättigheter i öfverenssammelse med de polsk-svenska pacta», i följd hvaraf det hade sina egna landtdagar och sin bevillningsrätt vid sidan af de svenska ständerna, hvilkas rätt att förordna om Lifland således implicite bestreds. De åberopade sig ej blott på kongl. brefvet af 1678, utan till och med på reskriptet af 1687, hvilket senare väl hotade med reduktionens utsträckning till härmästaretiden, men under förutsättningar, som ännu ej inträffat, och beklagade sig, att den kongl. resolutionen af 1688 dragit dem straffet på halsen, innan de ännu begått förbrytelsen. Under det muntliga samtal, som fördes, vidhöll Patkul, att Lifland ej vore statsrättsligt underkastadt Sverige och dess ständer, utan endast konungen personligen. Konungen sporde dervid, ej utan häftighet, huru man kunde understå sig att skilja konung från hans rike och säga sig vara underkastad den förre, men icke det senare. Patkul skulle derpå hafva, enligt egen berättelse, i ett utförligare motiveradt anförande svarat, att sådant hvarken vore otänkbart eller ovanligt. Suppliken hänsköts till reduktionskommissionen, inför hvilken de deputerade (den 4 Maj) inkallades. Till försvar för sina yrkanden åberopade här Patkul bland annat fredsslutet i Oliva. Härpå svarade grefve Johan Stenbock (blott »animi

causa», tillägger Paskul), att, om än pacta innehölle något sådant, kunde dock det allmänna icke gå miste om sin rätt och att det, som i sig vore otillbörligt, ej kunde genom tidslängd eller på annat sätt vinna häfd. Patkul skall hafva invändt, att pacta måste tolkas efter ordalydelsen och att lifländska adeln på intet sätt förverkat sin besittningsrätt till godsén. ¹⁾ Reduktionskommissionens utlåtande angående supliken blef, såsom man kunnat vänta, afstyrkande.

Den 18 Juni hade de deputerade audiens hos konungen i sittande råd. De tillfrågades då, hvad de menat med uttrycket »consilia publica», som de använt om lifländska landtråden och ridderskapet; deras svar tillkännagaf, att de deri innefattade ganska vidsträckta rättigheter. Konungen frågade då, i hvilket privilegium sådant vore grundadt. De deputerade åberopade en resolution af 1643, hvilken handlade om landtrådens ämbete. Derpå svarade konungen med häftighet, att de ej skulle sammanmänga privilegia och resolutiones, som vore två olika saker; han hade förr upphäft resolutiones och förbehölle sig äfven framdeles att sådana ändra, hvadan de ej mot honom kunde åberopas. Patkul säger sig bland annat invändt, att ridderskapet ej kunde afstå från hvad det på ett eller annat sätt förvärfvat, emedan det vunnit sådant med sina fäders blod. ²⁾ Som nu förhandlingarna voro slutade, återstod blott att för de deputerade mottaga Kongl. Maj:ts utslag och derefter taga afsked. För detta ändamål erhöilo de företräde hos konungen den 13 Juli kort före dennes tillämnade resa till vestra gränsen. Kort innan de till konungen inträdde, öfverlemnade Piper till dem utslaget, skriftligen uppsatt, tillika underrättande dem, att de nu finge sin dimission, på det de ej i Stockholm måtte uppehålla sig flere månader förgäfves i väntan på konungens återkomst. De blefvo af konungen nådigt mottagna och tillönskades en lycklig återresa. Efter audiensens slut gingo de afsides för att genomläsa den erhållna kongl. resolutionen, hvilken, såsom man af den föregående skrift-

¹⁾ Patkuls relation hos Schirren. Bergenhjelm anmärkte (Libell p. 7, 8), att P:s framställning af det muntliga samtalet är vrängd och stympad samt att detta ej finnes upptaget i kommissionens protokoll.

²⁾ Om »de stora och förmätna ord», som Patkul här uppgifver sig hafva talat, anmärker Bergenhjelm (libell. p. 9) att man »deraf ej finner ett iota i protokollet».

vexlingen kunnat vänta, i allt hufvudsakligt mötte deras yrkande med afslag. Konungen förordnade deri, att stadfästelse blott skulle gifvas på de privilegier, hvilka ridderskapet med laglig åtkomsträtt (*justo titulo*) förvärfvat, men att ridderskapets egna beslut vore underkastade ändring icke allenast af konungen och hans efterkommande utan ock af generalguvernören. »Denna bedröfliga utgång», skrifver Patkul, »gick oss icke litet till hjertat.» Kort efter det sålunda gifna företrädet afreste konungen. De deputerade begåfvo sig genast till Piper, hvilken just var i begrepp att stiga upp i sin vagn för att resa efter. De gåfvo för honom då till känna sin misräkning och sökte genom honom utverka gunstigt besked på ett par af sina yrkanden (angående de medbragta godsens), på hvilka svar ej afgifvits. Han svarade derpå, att rörande dessa punkter ett tillägg torde komma att göras samt att konungen gifvit löfte derom, att de medbragta godsens, hvilka vore hemfallna under reduktionen, skulle komma att derifrån befrias. »Vi vände oss sedan», fortsätter Patkul, »till några rådsherrar och till generalguvernören, klagande öfver den olyckliga reduktionen, och att ridderskapet för den stora trohet, som det så i goda som dåliga tider bevisat, nu skulle hafva ett sådant kännemärke på belöning, samt enträget bedjande, att man dock skulle afvärja ett om Kongl. Maj:t och Sveriges krona så högt förtjent ridderskaps fullständiga ruin.»

De deputerade träffade nu sins imellan det aftal, att Budberg skulle återvända till Lifland, under det Patkul, ehuru numera utan något mandat ¹⁾, kvarstannade i Stockholm för att bereda sig tillåtelse att resa efter konungen och söka enskildt inverka på denne, »i det syfte», yttrar han i sin relation, »att det ej måtte blifva en *res judicata*, utan fastmer för ridderskapet en väg måtte öppnas att sätta saken i ny pendance och sålunda framdeles vid tillfälle åter söka sin rätt». Genom bemedling af generalmajor Mellin på Strömsholm och under förebärande af enskilda ärenden lyckades han utverka åt sig en sådan tillåtelse och anträdde resan. I Örebro gaf honom Karl XI, sedan han mönstrat sitt lifregemente, företräde och

¹⁾ Carlsons uppgift (V: 171), att Patkul kvarstannat »på ridderskapets uppdrag», är alldeles oriktig, såsom af det följande (sid. 26) tillräckligt kommer att framgå.

yttrade dervid: »Nu har eder deputation fått ett slut.» — »Ja, men ett mycket dåligt slut, ers majestät», skall Patkul hafva svarat. Efter en stunds eftersinnande lofvade konungen att framdeles höra honom närmare. I Venersborg fick Patkul efter en veckas förlopp åter tala med konungen, hvilken då frågade honom, hvarför han i föregående samtalet kallat slutet på sin beskickning dåligt. Patkul svarade, att så skett, emedan de resolutioner, i hvilka privilegiernas kärna låge, blifvit upphäfdade och ridderskapet sålunda försatt i ett ovisst tillstånd samt emedan reduktionens ohämmade fortgång hotade ståndet med total ruin och nödgade det till utvandring. Konungen förklarade sig ingalunda önska se ståndet försatt i sådan belägenhet och lofvade att framdeles göra sig om saken närmare underrättad. I Göteborg lät konungen åter förekallda Patkul, till hvilken han då yttrade, att han i afseende på reduktionen blott utförde riksdagens beslut. Patkul skildrade, enligt sin egen (sannolikt utstofferade) berättelse, i mycket starka färger eländet bland den af reduktionen drabbade lifländska adeln samt yttrade, i fråga om riksdagsbeslutet, att ridderskapet vore icke ens i obetydliga ting, än mindre i fråga om gods och egendom, underkastadt de svenska riksdagarne. Konungeu svarade, att han först i Stockholm kunde gifva närmare besked i saken, och uppmanade honom att begifva sig dit.

I Stockholm vände sig Patkul till några af de förnämsta rådsherrarne, af hvilkas inflytande han sökte begagna sig, och gaf sig derunder fortfarande sken af att handla enligt ridderskapets uppdrag. »Då de», skrifver han i sin relation, »bland annat yttrade, att jag tvifvelsutän vore försedd med något mandat eller kreditiv, så svarade jag ej directe derpå, emedan jag intet hade och det var omöjligt att erhålla något.» Sedan konungen (i början af September) hemkommit, uppkallades Patkul i kansliet och frågades efter sitt kreditiv, men hade då intet att uppvisa. Intet kunde heller anskaffas från ridderskapet, utan på en ny landtdag; men Hastfer hade förbjudit underguvernören Soop att utlysa någon sådan före de båda deputerades återkomst. Patkul uppehöll sig imellertid ännu två månader i Stockholm och var der i hemlighet verksam. Af en vän säger han sig hafva blifvit varnad; »man lurade», lydde varningen, »att ertappa honom med något falskt steg; mot-

partiet vore mäktigt, man måste hafva tålmod, tills stormen vore förbi».

Patkul lyckades imellertid utverka sig företräde hos kungen (Sept.) och framställde då å nyo sina ständsbröders klagomål och rättsanspråk. Konungen sporde, huru det kom sig, att lifländska adeln så mycket klagade öfver reduktionen, då den dock bibehölls vid sina gods mot måttliga arrenden och tertialer. Härpå svarade Patkul, att ingenstädes reduktionen väckt mer bedröfvelse än i Lifland, enär tertialet vore en eländig tröst och en adelsman icke af arrendet kunde draga så stora inkomster ens som en köpman i Riga.

Bland Patkuls gynnare var Gyldenstolpe den mest bevågne. Denne kunde dock endast råda honom att, afstående från alla rättsanspråk, i skriftlig ansökan vädja till konungens nåd. Patkul, i början motsträfvig, gick slutligen med en så beskaffad ansökan upp på slottet (18 November). Konungen, som vänligt mottog honom, förklarade, att de hårda åtgärderna föreskrifvits af tvingande nödvändighet: han talade om den dåliga styrelsen under sin minderårighetstid, om den brist, som sedan varit att fylla, de missbruk, som måst afskaffas, äfvenså om behovet af ett starkare försvar för Lifland. Hvad reduktionen angick, visade han, att Lifland deraf icke drabbades ensamt eller hårdast, utan att denna ginge ut öfver hela riket och grundade sig på ständernas beslut. Då nu Patkul åter upprepade sitt påstående, att Lifland ej vore underkastadt främmande ständer, afbröt Karl med häftighet: »Det är nog; vi hafva i Sverige redan beslutit öfver Lifland. Viljen I anklaga ständerna för att ej hafva handlat tillbörligt?» Patkul skall enligt sin egen berättelse dertill hafva svarat ja samt framhållit obilligheten af att beröfva Liflands adel län, som den aldrig erhållit af svenska kronan. Då han sedan skildrade nöden bland ridderskapet och för detta anhöll om konungens nådiga beskärmt, yttrade sig Karl med deltagande och välvilja. Han förklarade sig ingalunda hafva för afsigt att framkalla något sådant lidande bland ridderskapet, helst som han älskade alla sina undersåtar, »med hvilka han liksom seglade i samma skepp». — »Om», tillade han, »I icke af egna medel förmån afskicka ombud, så låten mig veta eder nöd skriftligen, och I »skolen förmärka, att jag hyser nåd till eder.»

I slutet af December 1691 återvände Patkul till Lifland. Här satte han genast i gång det uppviglingsarbete, som både för honom sjelf och hans ståndsbroder blef så olycksdigert. Han lät förstå, att han under de enskilda samtalen med konungen utverkat af denne vigtiga medgifvanden, af hvilka man borde begagna sig. Ridderskapet begärde nu af den frånvarande Hastfer sammankallandet af en landtdag, under förevändning af, att man behöfde träffa förberedelser till förbättrandet af Rigas fästningsverk. Hastfer gaf från Rotterdam, der han befann sig, ej tillåtelse till landtdags hållande, men förordnade, liksom i förkänslan af de uppträden, som kunde stunda, att endast ett »ridderskapsconvent» skulle sammanträda i Wenden, således i det inre af landet, samt att underguvernören Soop skulle vid detsamma vara tillstädes. Den 11 Mars 1692 sammanträdde detta möte. Här afgåfvo de deputerade en omständlig »relation» öfver sin beskickning till Sverige. Patkul upptog deri äfven berättelsen om sina samtal med konungen, hvilka, synnerligen det sista, framställes, som om derigenom utverkats, att reduktionsfrågan ännu vore att anse som oafgjord och vidare skriftvexling i den samma öppen. Högst ovanligt och sällsamt var, med den stränga förbehållsamhet, som vid denna tid iaktogs i offentliga skrivelser, att Patkul här upptagit enskilda samtal samt yttranden fällda (eller föregifvet fällda) utom protokollet, ja till och med från sådana härledde de vigtigaste resultat; ännu betänkligare, att han i redogörelsen för dessa samtal, hvilkens trovärdighet var omöjlig att kontrollera, insmög under namn af egna yttranden så väl upphetsande uttryck om ridderskapets belägenhet som ock rätt vågade satser angående arten af Liflands ställning till Sverige. På ridderskapet förfelade imellertid denna relation ej sitt åsyftade intryck; djerft tal fördes, och Patkul fick på landtdagens förhandlingar en stor inflytelse.

Hvarje landtdagsombud egde föreslå öfverläggningsämnen, *deliberanda*, motsvarande på visst sätt motionerna vid våra svenska riksdagar. Patkuls *deliberanda* ¹⁾, hvilka voro sammanfattade i ett memorial af 26 artiklar, blefvo bestämmande för landtdagens hela hållning: de utgjorde början till programmet

¹⁾ Uptagna i Libellus Bil. D. samt hos Schirren och Bergmann.

för ett sträfvande, som syftade åt lossandet af de realunionella band, hvilka knöto Lifland vid Sveriges krona¹⁾: så yrkades (art. 3), att truppers inqvartering ej borde få ega rum utan ridderskapets samtycke; att, om det nya haketalet skulle gälla, ridderskapets onera skulle minskas till öfverensstämmelse med det gamla; att staden Rigas syndicus ej tillika finge vara landtdomare, »hvilket strider mot ridderskapets privilegier» (art. 7); att Kongl. Maj:t borde ställa sina skrifvelser directe till ridderskapet och ej, såsom hittills, låta dem gå genom generalguvernörens hand (art. 19 och 23). Vidare klandrades, förmodligen med afseende på adlandet af rådsmedlemmar i Riga, att »numera till förfång för den välmeritade adeln simpelt och oansenligt folk låter försätta sig i adelsståndet» (art. 21) och, med afseende på inflyttad svensk adel anmärktes, att, om än någon är adelsman, så kan han därför icke vara och heta lifländsk adelsman samt blifva af beneficia equestria delaktig» (art. 15).

Af synnerlig betydelse voro art. 16 och 22, hvilka förordade upprättandet af ett ständigt utskott, som mellan landtdagarne skulle å ridderskapets vägnar öfva en vidsträckt myndighet. »Det är», hette det, »en lofvärd och härlig förordning af våra förfäder, att år ut och år in, nomine totius nobilitatis, några residerande landtråd uppehålla sig i Riga, der generalguvernören är, hvilka i förfallande landsangelägenheter såsom perpetui mandatarii kunna negotiera». Särskildt påpekades, hurusom det »åt de medbröder, hvilkas gods nu stå under reduktionens domslut, vore högst nödigt att gifva någon assistance, emedan utslaget öfver dem blir ett exempel för hela landet antingen till godt eller ondt».

Patkuls deliberanda, hvilka dels förtäckt, dels öppet, syftade åt att ställa ridderskapet *bredvid* i stället för *under* generalguvernören och den svenska styrelsen, mottogos af detta med mer lifligt än välbetänkt bifall. Landtdagen beslöt att upprätta ett »residerande» utskott i Riga och det i helt annan mening samt i större utsträckning än förfädernas »lofvärda och härliga förordning» innebär. Det hade någon gång händt, att 2 landt-

¹⁾ Fryxell (XVII: 328) finner i deliberanda ingenting »olagligt eller upproriskt». Envåldstiden kunde dock i dem med skäl finna åtskilligt, som var »förgripligt» och »eftertänkligt». Jannau, sjelf lefvande under envåldsstyrelse, har ock erkänt detta.

råd jämte landtmarskalken förordnats att efter landtdagens slut en tid »residera» i Riga för att vaka öfver verkställigheten af fattade beslut och med nödiga upplysningar gå generalguvernören till handa; under svenska tiden hade detta skett *en* gång, nämligen efter landtdagen i Riga 1668. Det hade deremot icke händt, att sådant egt rum utan generalguvernörens bifall eller vetskap, än mindre, att personer, som icke voro landtråd, insatts bland de residerande. Så blef dock nu fallet. Utom landtmarskalken Streiff v. Lawenstein samt landtrådet major W. A. v. Schlippenbach invaldes f. d. landtrådet A. v. Mengden samt Patkul, hvilken aldrig varit landtråd. Den sistnämnde erhöll tillika det uppdrag att föra öfverinseende öfver de deputerades kansli. Han lät i ridderskapets namn för de residerande uppsätta en i 9 artiklar affattad instruktion¹⁾, i kraft af hvilken detta utskott skulle komma att betyda någonting helt annat än de residerande landtråden fordomdags. Medlemmarne anbefaldes (art. 1), att i alla stycken arbeta för »bibehållandet och befästandet af fäderneslandets (= ridderskapets) privilegier», samt förklarades (art. 2) »hafva fri makt att, i händelse dessa blefve angripna, på hvilken ort det vara måtte, i ridderskapets namn tala till deras försvar»; dessutom gaf dem art. 9 en vidsträckt och obestämd myndighet angående ridderskapets angelägenheter. Underguvernören, möjligen förd bakom ljuset i denna sak, godkände så väl utskottet som instruktionen; han underrättade också konungen, väl om ridderskapets svar på de kongl. propositionerna, men ej om det, som i öfrigt förefallit.

De residerande läto snart förmärka sin tillvaro. Patkul, för hvars uppviglingsanda ett friare fält nu blifvit öppnadt, var bland dem den drivvande kraften. En löjtnant Löwenwolde, boende i Nüggens församling nära Dorpat och sjelf Patkuls gode vän, anförde hos de residerande klagomål öfver, att denna (prebende-) församlings pastor, prof. Jernfelt, tillsatt en finsk hjälpeprest, hvilken »ej ville predika och förätta actus parochiales på tyska». Med anledning deraf uppsatte de residerande ett förständigande till generalsuperintendenten att i detta förhållande skaffa ändring. Till Ordnungsgericht i Ri-

¹⁾ Upptagen Libell. Bil. Litt. G (p. 54—56).

giska kretsen utfärdade de också en af Patkul uppsatt »constitution» angående förvaltningen af ridderskapets allmänna medel.

På Patkuls förslag hade man beslutat att i ridderskapets namn låta de residerande uppsätta till konungen en supplik i fråga om reduktionen. »Att af en öppen landtdag», säger Jannau, »fullmakt gafs åt enskilda deputerade att i hela ridderskapets namn förelägga konungen en besvärsskrifvelse och ändå datera denna skrift från landtdagen, är en handling, som ingalunda kan försvaras»; mindre kan det då försvaras af ett möte, som ej ens var landtdag. Patkul blef äfven den, som författade nämnda skrifvelse. Någon närmare granskning från ridderskapets sida synes ej hans opus hafva blifvit underkastadt, enär det tillkom efter landtdagens slut, och åtskilliga adelsmän sedermera påstodo sig hvarken hafva hört eller sett det. En sådan granskning hade dock väl behöfts för detta praktstycke af den Patkulska vältaligheten, der lidelsens glöd på mer än ett ställe i öfverdrifter och förstucket hot bryter fram genom de underdåniga talesätten¹⁾. Det yttrades deri bland annat. »När förtryckta undersåtar först i tålmod lida allt möjligt och sedermera, när krafterna ej längre förmå bära tyngden, vända sig med ödmjuk förtröstan till sin konung samt bedja om hjälp och bönhörelse, då äro vi förvissade om, att det ej annorlunda uttydes än som bevis på deras tillgifvenhet och förtroende. Nöden och eländet i vårt arma fädernesland äro så stora, att våra grannar se det med bestörtning, och vi sjelfva blygas för att omtala vårt tillstånd. *Hittills* hafva vi med underdånig vördsamhet och stilla lydnad låtit gå öfver oss allt hvad mänskligt tålmod kan bära, i förhoppning, att en sådan vår orubbliga trohet skulle beveka E. M:t till nåd. Nu har dock olyckan blifvit så stor, att här kräfves icke allenast förhoppning om hjälp, utan verklig hjälp. Landets verkliga tillstånd är E. M:t icke bekant, ty det har af åtskilliga personer blifvit falskeligen afmåladt som lugnt och lyckligt. Vi känna icke sådana herrars driffjädrar; gifve Gud, att rätta namnen derpå icke vore egennyttiga och lycksökeri. Men att öppet omtala sanna förhållandet, dertill känna vi oss drifna dels af den yttersta nöd, dels af den hyllningsed vi

¹⁾ Böneskriften i hennes helhet är införd Libell. Bil. M. samt hos Schirren p. 216—21.

1687 aflagt, då vi lofvade vid lif och salighet att icke förtiga hvad som kan vara E. M:t nyttigt att veta». Det följde der- efter klagomål öfver reduktionen, förhöjd russtjenst, ökade skatter m. m. Sedan tillades: »Under de svåraste krigstider, som öfvergått Lifland, hafva vi aldrig erlagt så dryga gärdar, som nu midt under freden. Ja, vi kunna försäkra, att, i fall den högste Guden förelade oss att välja mellan å ena sidan ett svårt krig med våra fiendtliga grannar, å den andra vårt närvarande olyckliga tillstånd, så veta vi i sanning ej, om icke det förra vore bättre att undergå».

Skriften, i ridderskapets namn undertecknad af landtmar- skalken och fem landtråd, afgick, odaterad, i slutet af Maj¹⁾ och mottogs den 12 Juni af konungen, som då vistades i Up- sala. Det passionerade språket, de öfverdrifna påståendena och de obevista insinuationerna (riktade både mot Hastfer och mot konungen sjelf) voro egnade att starkt uppreta. »Man tyckte sig», yttrar Carlson, »redan på afstånd höra upprorets stämman». Skriften, hvilken syntes stiliserad mera för att slå an på allmänheten än att upplysa konungen, begagnades äfven i uppviglande syfte: man drog försorg om, att den trycktes samt öfversattes på svenska, och den utspreddes i mångtliga exemplar så väl i Lifland som det egentliga Sverige; den var till och med i allmänhetens händer, innan den kom i konun- gens. Att den hos Karl XI väckte förtrytelse, var således icke att undra på, än mindre att Hastfer, nu återkommen från sin utländska resa, fann de mot sig gjorda angreppen högst sårande. Den senare ålades att, så snart han återvänt till Lifland, å nyo sammankalla ridderskapet och förehålla det samma, att det ej vore nog att framkomma med klagoskrifter, man borde ock bevisa det man klagat öfver; tillika befaldes, att undersökning skulle anställas angående skriftens författare samt huruvida den blifvit på landtdagen uppläst (så litet underrättad var konungen om verkliga förloppet). Hastfer skulle ock erinra, att landtdagen väl varit berättigad att före- slå residerande landtråd, men ingalunda att tillsätta reside- rande deputerade, samt att det öfver hufvud vore förbjudet

¹⁾ Replica (s. 180). Af Rechl. Resp. s. 31 ser man, att den afgått den 30 Maj. Tvifvelsutän ville man ej utsätta ett datum, som antydde, att den tillkommit efter landtdagens slut. Se Jannau II. 359.

för i tjänst varande officerare att dylika uppdrag mottaga¹⁾. Soop fick för sin efterlåtenhet förebråelser, som sannolikt voro välförtjenta.

Enligt befallning sammankallade Hastfer efter sin återkomst till Lifland ridderskapet till en landtdag i Riga (Sept. 1693). Här hölls ett slags räfst i anledning af den anstötliga suppliken, hvilken punkt för punkt genomicks. Förhandlingarna voro stormiga. Flertalet ville i hufvudsak vidblifva suppliken, men ingaf slutligen en skrifvelse (af 4 Oktober), deri man sökte ursäkta och afbedja de misshagliga uttrycken i den samma; andra anmälde, att de antingen ej vetat af den åtalade suppliken eller ogillat och motsatt sig den. Hastfer infortrade nu samtliga akterna så väl för denna som för föregående landtdag; men ridderskapet vägrade och begärde att först se konungens skriftliga befallning derom. Han förklarade då, att, enär ridderskapet vägrade utlemna akterna, så måste dessa väl innehålla något straffbart, såsom ock ryktet förmälde; han upplöste ock i omilda ordalag landtdagen samt uppmanade å konungens vägnar landtmarskalken, landtråden och de residerande att ofördröjligen infiuna sig i Stockholm för att der stå till ansvar²⁾.

Då denna landtdag hölls, hade Patkul redan lemnat Lifland, sedan han dessförinnan uttagit sin relation öfver de deputerades beskickning. Närmaste anledningen till hans flykt låg uti det missförhållande, hvori han såsom officer kommit till sina förmän. Det regemente, vid hvilket han tjente, hade Hastfer sjelf till öfverste, men det kommenderades, under denne, af öfverstlöjtnant Helmensen³⁾. Att denne var en hård man, grofkornig i uttryck och sträng i fordringar, behagade de adlige officerarne illa, helst han väl barskt tilltalat ett par af dem samt ålade sina underlydande »skrifvargöra». På Patkuls be-drifvande uppsattes en till Hastfer stäld klagoskrift, under-

¹⁾ Jannau II. 361.

²⁾ Kelch Lief. Hist. Contin. p. 36. 37. Schirren p. 241—42. Except. Beyl. 3. Allerh. Beyl. N. 2.

³⁾ Magnus v. Helmensen utmärkte sig vid försvaret af Dünamünde, blef derpå öfverste samt stupade i slaget vid Düna. Hans skrivelser och rapporter, af hvilka flere finnas på riksarkivet, äro med stor noggrannhet förda.

teknad af 5 kaptener, deribland äfven af Patkul sjelf, samt renskrefs på deras uppdrag af en student. Skriften afgick den 16 December 1692. Då intet svar följde, uppsattes, likaledes på Patkuls tillskyndan, en annan, kortare, hvilken också afsändes till Hastfer¹⁾.

Karl XI:s styrelse var allt för sträng i ordningsfrågor, ej minst i fråga om manstukten inom arméén, för att låta underlydandes otålighet mot sitt befäl, då den ej rättfärdigades af starka och uppenbara grunder, onäpst yttra sig. I stället för svar gafs (Maj 1693) kongl. befallning till underguvernören Soop att hålla ransakning i krigsrätt med de klagande kaptenerna, de der, helst som de ej alla klagade i egen sak, gjort sig skyldiga till otillbörlig sammanrotning mot sin förman. Så skedde ock. Patkul, som förde ordet för de anklagade, förnekade i början, att de handlat efter samfäld öfverenskommelse och sökte skjuta skulden på studenten, som uppsatt klagoskriften. Han invände ock, att dylika gemensamma klagomål fått anföras af soldater mot deras befäl och anförde som bevis derpå en af ett helt kompani uppsatt klagoskrift mot kaptenen, hvilken var ingen annan än — Patkul sjelf. Men *här* var verkligheten det öfverklagade missbruket rent af upprörande. Soldaterna beklagade sig öfver, att de »hårda pressurer och obarmhertiga pryglingar, hvarmed herr kaptenen oss dagligen och oförskyldt belägger», gått så långt, att han »helt ursinnigt slagit några blodiga och lama, så att de måst bäras halfdöda till läkaren».

Underguvernören fälde ej dom, men sände handlingarna i målet jämte ett betänkande till Hastfer, hvilken öfverlemnade dem till konungen. Patkul vände sig äfven till konungen med en skriftlig inlaga, deri han besvarade sig öfver krigsrättens förfarande²⁾. Nu anbefaldes Hastfer i kongl. skrifvelse att under eget presidium upptaga krigsrättens undersökning

¹⁾ De båda klagoskrifterna äro införda Libell. Beyl. O. och P. (p. 69—73).

²⁾ Af den 5 Juni. Libell. Bil. T. Af denna uppsats synes, att P. blifvit skild från kompaniet (von der Compagnie gebracht). Carlsons uppgift (V. 175), att han »transporterades till ett regemente i Finland», måtte bero på något missförstånd. I Lifland voro två finska regementen förlagda. Oriktigt sätter ock Carlson denna transport i sammanhang med landtdagen 1693.

angående kaptenernas förfarande samt befordra målet till skyndsamt afslutning.

Patkul har vid flere tillfällen beskylt Hastfer för att hafva förföljt honom af personlig fiendskap. För konung August uppgaf han, då anslagen mot Riga smiddes, att han genom ett samtal med Karl XI om Rigas befästning och en promemoria, som han i ämnet inlemnade, ådragit sig ökad ovilja af generalguvernören ¹⁾. För pastor Hagen, hvilken beredde honom till döden, omtalade han, att groll uppstått mellan honom och Hastfer på grund af bådå käreleksförhållande till samma fruntimmer ²⁾. Den första uppgiften, osannolik i sig sjelf, stod i sammanhang med Patkuls skryt öfver sina insigter i fortifikationen; den andra hör till de historier af konstaterad osannfärdighet eller högst misstänkt sanning, hvilka han under sin dödsberedelse uppdukade för den fromme prestmannen. Den ovilja, som Hastfer tvifvelsutant hyste mot Patkul, hade sin tillräckliga förklaringsgrund i dennes förolämpande utlåtelse och uppviglande verksamhet ³⁾. Det förfarande, som han iakttog i den Heltersenska saken, var visserligen öfverdrifvet strängt; kan hända sökte man här en förevändning att »komma åt» Patkul, i händelse denne skulle slingra sig undan ansvaret för sina politiska förseelser; möjligt ock, att dennes uppviglingsförmåga mest fruktades i hans militära tjänstgöring.

Vid Hastfers återkomst satte Patkul sin person i säkerhet genom att fly öfver gränsen; han hade dess förinnan ur ridderskapets kansli uttagit sin relation, för hvilken han fruktade efterräkningar, samt från Ludvigshof (nära Riga) sändt till krigsrätten en skrifvelse, deri han sade sig villig att stå till rätta inför sådana domare, som vore »edsvarna och rättvisa».

¹⁾ Bedenken über das Dessen Schweden zu bekriegen.

²⁾ Efter Hagens berättelse är denna historia upptagen af Fassmann (Gespr. im R. der Todten) och Gadebusch (Lief. Bibl. II: 332). Patkul stod i intimt förhållande till en fröken Lindentjärna. Se Löwenwoldes bref af den 1 November 1694. Rikssark. Livon. n:r 490. Men till någon rivalitet med Hastfer torde ej något spår finnas.

³⁾ Nordberg (I: 59) härleder första upprinnelsen deraf från P:s handlingar som deputerad. Imellertid torde P. ännu vid sin återkomst från Stockholm stått någorlunda väl hos generalguvernören, enär han af denne mottog ett grannliga förtroendeuppdrag (Schirren p. 148). Genom relationen, deliberanda och sitt handlingssätt som residerande begick han imellertid nya förnärmelser. Om Hastfer någon tid »förbländat» Patkul (enl. dennes ord till Hagen), så måtte det varit genom sitt tålmod.

Inom kort föll krigsrättens utslag, hvarigenom de klagande kaptenerna dömdes till sex månaders fängelse och förlust af 3 månaders sold; domen gick också i verkställighet. Patkul, såsom anstiftare och dessutom uppsåtligen afviken, ålades dessutom att muntligen och skriftligen göra afbön efter ett föreskrifvet formulär. Han qvarstannade imellertid i Kurland, der han uppehöll sig uti Erwahlen, och besvärade sig derifrån i skrifvelse till konungen (af den 5 Augusti) öfver krigsrättens dom, hvilken han betecknade som förestafvad af generalguvernörens personliga hat; denne beskyldes för att hafva mot Patkul fält hotande ord (om »Blutkosten» och »Kopfspringen») samt hafva under hela ransakningen röjt ett mot honom afvogt beteende, i synnerhet genom att vilja leda i bevis, att han uppvislat de andra kaptenerna. Möjligen med anledning af denna skrifvelse ankom ett nytt kongl. bref, som påbjöd, att kaptenernas mål skulle å nyo upptagas inför generalkrigsrätt i Stockholm. Här förklarades kaptenerna hemfallna till dödsstraff, men benådades mot vilkor af offentlig afbön (Jan. 1694). För Patkul sjelf upptogs detta mål i förening med de öfriga anklagelser, som mot honom sedan anhängiggjordes ¹⁾.

Af Soop underrättades Patkul om den kongl. befallningen till inställelse i Stockholm, och han ansåg rådligast att hörsamma den, men begärde att först erhålla ett lejdebref ²⁾. Han erhöll också (Mars 1694) ett sådant, hvilket medgaf honom att i Stockholm fri och obehindrad föra sin talan, afvakta utslaget samt, »der saken så utfölle, att han uti riket ej kunde få förblifva, fritt sig uti sin förra säkerhet begifva, som lag säger». Han återvände nu till Lifland, der han lät inlägga sina papper i godt förvar på sina gods. I sällskap med de öfriga instämnda herrarne afseglade han med första öppna vatten till Stockholm, dit äfven generalguvernören begaf sig.

Den 29 Mars nedsattes under Bengt Oxenstjernas presidium en kommission för att ransaka och döma öfver de anklagades »eftertänkliga förgripelser förmedelst seditieuse skrifter och annat otillbörligt förhållande så på landtdagarne som eljest».

¹⁾ De till detta mål hörande handlingarna äro samlade bland bilagorna till Patkuls rättegångsskrifter, i synnerhet libellus och exceptio.

²⁾ Bergmann, Patkul vor dem Richterstuhl der Nachwelt p. 71.

Kommissionen utgjordes af 12 medlemmar, af hvilka 5 voro kongl. råd (Gyldenstolpe, Dahlberg, Wrangel, Falckenberg och Wallenstedt), 4 adliga ämbetsmän (bland dem Th. Polus) och 3 ofrälse hofrättsassessorer. Rättegången fördes med stor grundlighet mot de tilltalade herrarne hvar för sig, men omständligast mot Patkul, både emedan han var anklagad för de flesta och största förbrytelserna och därför, att han var den ende, som egentligen bjöd till att försvara sitt förhållande ¹⁾).

Såsom åklagare fungerade statssekreteraren, nyutnämnde hofkansleren Johan Bergenhjelm, en för sin lärdom utmärkt samt i statens värf mycket pröfvad och använd man. Det kunde tydligt märkas, att han anbefalts drifva verket med all stränghet äfvensom att han i underdånigt tjenstenit väl hårdt betonade den oinskränkta konungamaktens anspråk; men i hans med grundlighet och klarhet uppsatta skrivelser uttalar sig också, stundom i sköna ord, en fast pligttrohet och en allvarlig rättskänsla.

I April börjades rättegången mot Budberg, Cronstjerna och Vietinghoff, hvilkes svaromål mest bestod i underdåniga suppliker om nåd och förskoning från rättegången ²⁾. Något senare upptogs Patkuls mål. Åklagarens libellus upplästes den 5 Juni. Här anklagades Patkul för de vrängda framställningarna och förgrifliga ntlåtelseerna i relationen, för uppsättandet af deliberanda, för instruktionen åt de residerande samt för sin delaktighet i dessas åtgärder. Vidare ställes han till rätta såsom uppsättare af den anstötliga böneskriften samt för att hafva anstiftat och deltagit i kaptenernas »sammanrotning» mot öfverstlöjtnant Helmersen.

Relationen hade visserligen af Patkul blifvit uttagen ur ridderskapets kansli, men ridderskapssekreteraren Segebade hade dess förinnan tagit en afskrift af den samma, och denna var nu i Bergenhjelm's hand. Budberg hade urskuldat sig med att »Patkul såsom meddeputerad påtagit sig secretarii vices» och sade sig hafva »presumerat om Patkul icke mindre än om

¹⁾ Handlingarna i målen finnas på riksarkivet, saml. Livonica n:r 473, 475 (Mengden), 474 (Budberg), 477 (landtm.), 480 (Vietinghoff), 479 (Patkul), 484 (codex rationum).

²⁾ Två landtråd, Reichau och Ceumern, voro med döden afgångna. Streiff v. Lavenstein och Schlippenbach friade sig med värjemålsed. Kelch. Lief. Hist. Contin. p. 38.

en annan secretario fidem protocolli, såsom af en ärlig man borde presumeras». Såsom relationens författare åtalades Patkul egentligen därför, att han uti denna inmängt satser af upphetsande och förgrifligt innehåll, dem han till en del föregifvit sig hafva uttalat under muntliga samtal, hvilka i vederbörliga protokoll antingen icke eller ock annorledes voro upptagna. Han hade refererat, att han »än tillsammans med Budberg än ensam, dels med H. M:t, dels i senaten och i reduktionskommissionen fält sådana ord, som han dock aldrig (vid dylika tillfällen) hafver fält eller onäpst fått fälla». I sådana ord hade han uttalat tadel öfver H. M:ts åtgöranden, i synnerhet öfver reduktionen, samt yttrat sig på ett eftertänkligt och farligt sätt om Liflands ställning till Sverige. Särskildt beträffande öfverläggningen inför konungen i rådet om Sigismund Augusts privilegium »fördristar sig Patkul i ofvanbemälte relation ett och annat införa, som han och Budberg då hafva talt, hvilket protokollen visa vara falskt, och att han det förnämsta utelemnat och förtegat, huruledes han och Budberg samma gång i deras ogrundade positioner blefvo confunderade och i mycket så godt som svarslösa funne, ehuru de i relationen berömma sig hafva till allt ex instanti svarat». Äfven om rådssammanträdet den 17 Juni »continuerar han att införa en hop stora och förmätna ord, som han och Budberg icke skulle hafva dragit sky för att svara H. M:t, hvartill likväl intet iota finnes i protokollet». De deputerade hade också »velat inbilla ridderskapet, att de inlemnat ett additament till sitt memorial och deri påstått, att Lifland icke med svärd blifvit betvunget, utan genom sollena pacta och på betingade conditiones kommit under de svenska konungarne». Till slut hade Patkul falskeligen utgifvit sig för ridderskapets fullmäktig, då han ej längre var det, samt i relationen sökt förespegla ridderskapet, att »allt hvad Kongl. Maj:t resolverat (om reduktionen) numera genom hans brukade behändighet förblifvit pendent». Relationen innehölle äfven förgrifliga och anstötliga utlåtelse mot generalguvernören, som var konungens ställföreträdare.

Skarpt nagelfor åklagaren med åtskilliga artiklar af delberanda. Artikeln om inqvartering af trupper förklarades »sträfva mot konungens höga makt att sitt rike beskydda samt

försorg draga om provinsen Liflands säkerhet och försvar»; motionen om nedsättning af onera betecknades som förgriplig, i sammanhang hvarmed han mot klandret öfver haketalrevisionen visade, att öfver 60 lifländska adelsgoods derigenom fått ett lägre haketal, än de hade enligt 1638 års reglering; förslaget om kongl. skrifvelsens utfärdande direkt till ridderskapet, med förbigående af generalguvernören, betecknades som en »upprorisk machination mot H. M:ts myndighet och regering». Men i synnerhet vände han sig mot förslaget till upprättandet af ett residerande utskott. »Hvad kan det vara», frågade han, »annat än att formera en statum in statu, gripa den höga öfverheten i ämbetet och directe mot Kongl. Maj:ts offentliga beskärm taga undersåtar under å part och privat skydd». Beträffande artikeln om bistånd åt de adelsmän, som drabbats af reduktionen, frågade han: »Hvad är det annat än att i reduktionsverket presupponera obillighet och orättvisa, göra adeln benägen till uppstudsighet och trots mot dess rätta öfverhet samt sålunda ryckas med konungen om spiran.» För sådana förgripligheter, om hvilka Patkul på offentlig landtdag »upphetsade och styrkte ridderskapet att tala och deliberera», lades på honom så mycket tyngre ansvar, som han var en »i konungens tienst stående officer».

Ehuru tjenande officer, hade vidare Patkul tillträdt den förgripliga befattningen som residerande utan sin förmans, generalguvernörens, vilja och vetskap. Han gjordes äfven ansvarig för uppsättandet af instruktionen, i kraft af hvilken de residerande upphäft sig till förespråkare och defensores, fastän det blott tillkommer Kongl. Maj:t att i fall af nöd lemna behöflig hjälp och handräckning. »Det hade lätt kunnat hända», yttras det, »i fall denna instruktion skolat efterlefvast, att, om hans förman, generalguvernören, velat tilltala eller näpsa en adelsman, Patkul såsom den senares förespråkare och försvarare kunnat lägga sig deri, sätta sig upp mot sin höge förman och så blifva orsak till allahanda upplopp och oväsen i fästningen». De residerandes åtgärder åtalades som egenmäktiga, i synnerhet skrifvelsen med anledning af Löwenwoldes anmälan, hvilken dessutom vore obefogad, då Löwenwolde och hans tyska familj vore inom församlingen de enda, som ej begagnade det språk, hvilket af predikanten talades.

Patkul hade vidare »uppsatt en hård och af bitterhet öfverflödande skrifvelse, liksom han äfven med de andra residerande rådslagit derom och ändtligen bragt det så långt, att den blifvit af landtråden och landtmarskalken utan dato underskrifven och till Kongl. Maj:ts inlemnad»; dervid ålåge honom att bevisa de många obestyrkta hårda anklagelser och påståenden, som i skriften förekommo.

Slutligen androgs, hurusom Patkul genom angifvelseskriften förgått sig mot sin förman, öfverstlöjtn. Helmersen, »klagandes honom derigenom ohemult an och brukandes deri en hop med hot och undsägelser af desperation samt andra svåra och otillbörliga expressioner». Häri låge en straffvärd insubordination, hvilken genom kaptenernas gemensamma, på Patkuls bedrivande skedda undertecknande antagit karakteren af myteri. Patkul hade äfven under pågående ransakning olofligt afvikit, indirecte beskylt krigsrätten för bristande samvetsgrannhet och inför konungen fört smädligt tal om generalguvernören.

På grund af dessa klagopunkter yrkades å Patkul förlust af lif ära och gods.

På åklagarens libellus svarade Patkul med en »exceptio», som inlemdes den 19 Juni. Han började med en erinran om den honom gifna lejden, hvilken väl ej vore afsedd blott »att inlocka honom i Kongl. Maj:ts territorium», samt åberopade mångordigt sitt goda samvetes vitnesbörd, att han ej haft för afsigt att kränka konungens majestät, utan blott visat prof på kärlek till sitt fosterland, samt att han genom sitt försvarande af adelns rättigheter äfven handlat i konungens intresse. Relationens afgifvande försvarade han, enär de deputerade dervid handlat enligt dem af ridderskapet gifven instruktion; den hade ock blifvit på landtdagen offentligt i underguvernörens närvaro uppläst och gillad. Den funnes för öfrigt numera ej till i original, enär detta vore af honom sjelf uppbändt, och det af Bergenhjelm meddelade utdraget vore ett »instrumentum mutilum, mancum et imperfectum», i hvilket mening och sammanhang fattades och blott de för Patkul graverande styckena utplockats. I fråga om deliberanda lemnade han derhän, huruvida han vore den sannskyldige författaren, samt betecknade dem blott som en enskild promemoria, hvilken af sekreteraren formvidrigt bifogats till landtdagsrecessen; de hade

dessutom endast haft till syfte försvaret af ridderskapets rättigheter, hvori icke låge något förgrifligt. De residerandes tillsättning sökte han försvara som laglig, enär den vore af underguvernören lemnad utan anmärkning, och deras åtgärder som enliga med instruktionen; men han vidrörde deremot föga frågan om lagligheten af just denna instruktion, hvarpå dock största vigten blifvit lagd. För den misshagliga böneskriften sköt han skulden på det församlade ridderskapet och betecknade sig blott som uppsättare af konceptet till den samma. Angående Helmersen upprepade han sina redan anförda argument med tillägg, att krigsartiklarne medgäfvade samfälda klagomål af manskapet, i händelse detta af sina förmän olagligt behandlades. Uttrycken i skrifvelsen till konungen ursäktades dermed, att de i sin tyska urskrift ljödo mildare än i den svenska öfversättningen.

I en replica (inlemnad den 4 Juli) angrep i sin ordning Bergenhjelm skarpt de försvarsskäl, som anförts i exceptio. Beträffande det af Patkul åberopade samvetets vitnesbörd yttrade han: »Det kan endast upptagas som en stor djerfhet, att han contra acta et probata vill beropa sig på sitt samvete, liksom vore här en sak, som hör till forum conscientiæ eller Guds dom, då den dock verserar i foro civili eller den världsliga rätten, hvilken icke dertill är förordnad att grunda en dom på blott samvetet, hvarpå han rosar sig, utan på acta et probata, då också nogsam bekant är, att, såsom en hvar i egen sak är blind, så håller man ock Patkuls samvete för irrigt, tills han mot acta et probata uppvisar ett giltigt contrarium.» Han tillägger: »Så är ock i synnerhet med dem gement, som med ilskefulle och upproriske tankar umgås, att de bemantla och förkrydda deras sak dels med ett inbilladt godt samvete, dels med intention att söka salutem reipublicæ, dels med föregifvande af höga öfverhetens intresse, hvilket missbruk Patkul af catilinariis principiis insupit hafver.» Patkuls förklaring, att han med sin relation handlat enligt ridderskapets uppdrag, hörde ej till saken; det vore ej fråga om, hvarför han *afgifvit* relationen, utan frågan vore, med hvad rätt han *missbrukat* nämnda uppdrag till att dels directe, dels indirecte fälla vidriga omdömen samt derigenom »hos ridderskapet intrycka den opinion, som om Kongl. Maj:t icke vore befogad till reduktionen, utan

det ännu stode en hvar fritt att henne ändra, qvälja och kullstöta»; detta vore ej, såsom Patkul föregifver, en causa publica, som rörde ridderskapet, utan det vore en causa privata, som rörde honom sjelf och hans medundertecknare; att relationen blifvit vid landtdagen offentligen uppläst, minskar ej, utan tvärtom ökar hennes brottslighet; originalet hade, såsom Patkul påstått, genom dennes eget förvållande blifvit förstördt, hvilket dels vore otillbörligt, då det såsom offentligt aktstycke måste i ridderskapets arkiv förvaras, dels ock vitnade om dåligt samvete hos gerningsmannen, då väl ej relationen blifvit förstörd, om den varit »redligt och ärbart» uppsatt. Att Patkul vore den sannskyldige författaren till deliberanda, hade redan vid den i Riga anställda räfsten blifvit styrkt och kunde ytterligare bevisas genom hans renskrifvares vitnesmål; att sekreteraren bifogat dem till recessen, vore välbetänkt, helst nämnda recess i ett par punkter hänvisar till dessa deliberanda. De vore för öfrigt ingalunda en blott promemoria, ty en sådan plägade ej vara uppställd på ett så resonnerande och anstötligt sätt; hvad till slut angår försvaret för ridderskapets rättigheter, så vore dervid att skilja mellan tillåtet och otillåtet. Angående de residerande anmärktes, att deras tillsättning, för att kunna gälla som laglig, kräft formlig stadfästelse af generalguvernören; men hufvudsakliga förbrytelsen låge dock i deras instruktion, hvilken åsyftade ingrepp i öfverhetens myndighet. Såsom böneskriftens uppsättare vore Patkul *bevisligen* underkastad ansvar för den samma; skulden kunde ej vältras på samtliga ridderskapet, enär, såsom det vid räfsten 1693 visade sig, en del af detta ej varit med om nämnda skrifts afsändande. Angående de klagande kaptenerna, så hade de ej kunnat bevisa sin anklagelse; deras förfarande vore brottsligt och stridande mot krigsartiklarne, enär de gemensamt gjort anhängigt ett klagomål, i hvilket de ej alla vore rätta målsegare.

Patkul inlemnade den 18 Juli en »duplica», hvori han sökte att, ehuru temligen lamt, parera replicans stötar. För undertryckandet af relationens originalskrift sökte han skjuta skulden på sekreteraren Segebade, enär denne, om skriften varit brottslig, ej bort utlemna den till Patkul. Angående deliberanda, de residerande och böneskriften öfverlät han det mesta af försvaret åt samtliga ridderskapet, vid hvars samfällda

ansvarighet han fasthöll. Räfsten af 1693 vore i juridiskt hänseende formvidrig; åtskilliga adelsmän, som varit med om böneskriftens afsändande och gillat den, låtsade nu, »man visste väl hvarför och hvem till behag», fullkomlig okunnighet derom. Att kaptenerna ej kunnat bevisa sin anklagelse mot Helmersen, härledde sig deraf, att de vitnen, som de äberopat, ej fått företräde. Till slut protesterade Patkul mot uppfattningen, att den öfver kaptenerna fällda dödsdomen vore laga skäl till upphäfvande af den honom gifna lejden. Med den 18 Juli, den dag, då duplican inlemnades, var den laga skriftvexlingen i målet ändad. Samma dag inlemnade han till Oxenstjerna en till konungen stäld ansökan om förskoning från rättegången tillika med underdånig begäran, att, »om han mot sin Gudi och honom allena bekanta intention i någon måtto sig förbrutit, hans Kongl. Maj:t honom, icke mindre än andra, i stället för dom sin kongl. nåde täcktes vederfara låta».

Under rättegången hade uppmärksamhet väckts derpå, att Patkul författat äfven andra skrivelser samt undandolt en del af ridderskapets arkivhandlingar; möjligen ville man ock närmare höra efter, huruvida relationens originalskrift verkligen vore förstörd. Patkuls broder, som ingalunda var hans vän, hade tvungit huspredikanten på Papendorf, Ludeken, att utlemna ett Patkuls bref, deri han gaf förhållningsorder angående papperens förvarande; brefvet var i händerna hos guvenörsämbetet i Riga. På skriftlig uppmaning från Patkul borttog hans vän, G. v. Löwenwolde, efter anvisning af Ludeken, papperen från deras gömmor och sände största delen af dem hemligen till räntmästare Lindenstjernas hus, der de inpackades af dennes dotter, som var Patkuls älskarinna, hvar-efter de fördes till godset Herbergen i Kurland och mottogos i förvar af dess egare, en major Vietinghoff. En del förvarade Löwenwolde på något gömställe i fästningen; några hade af Patkul ofverlemnats i förvar åt en köpman i Riga vid namn Rüss.

Imellertid fortsattes i Stockholm med allvar rättegången mot de öfriga anklagade. Patkul började blifva orolig. I Augusti erhöll Oxenstjerna af konungen påminnelse att skynda med målets afgörande. Kort derefter infann sig Patkul hos honom, förklarande, att han ej ämnade vidare anföra något

till sitt försvar, utan endast hålla sig till det af Kongl. Maj:t beviljade lejdebrefvet, helst som en till Riga destinerad skeppare redan låg segelfärdig. Skepparens klarering blef imellertid uppskjuten, och Patkuls nådeansökan möttes med afslag genom en kongl. resolution af den 22 September¹⁾. Patkul tillkännagaf nu i skrifvelse af den 2 Oktober, att han på grund af den obehväma årstidens annalkande ämnade begagna den rätt, som lejdebrefvet gaf honom, till fri afresa, och att han »ingen annan nåd mer i denna verld af Kongl. Maj:ts ämnade söka». Följande dagen påtecknade han ett godkännande af referatet öfver rättegången med hänvisning till handlingarna i målet och förbehåll af fri återresa i möjligt nödfall²⁾. Han dröjde imellertid i Stockholm till den 31 Oktober, då han, klädd i jagtdrägt, såges det, hemligen lemnade staden³⁾. Nu återvände han öfver Östersjön till sin förra tillflyktsort, Erwahlén. På sitt bord hade han kvarlemnadt två skrifvelser, den ena till kommissionen, den andra till konungen⁴⁾. I den förra beklagade han sig, bland annat, att han i Stockholm »måst vara dubiæ famæ et existimationis och på denna ort fördraga sådant med så mycket större smälek, emedan vi här gå till ett spectacul och, så länge icke en riktighet är vunnen, hos många i opinionen passera för stora delinqventer, att vi rätt måste vara en fabula vulgi, och sådant sentiment icke blott här hyses utan äfven inom och utom H. Mt:s rike äfven i tryckta skrifter öfver oss debiteras, så att sådant billigt går en till hjertat». Han säger sig därför ämnat återvända i sin förra säkerhet, »på det jag», tillägger han, »må hafva fria händer att rädda min ära genom svaromål inför Kongl. Maj:t eller, om nöden så kräfver, inför hela verlden och icke genom min sorglöshet spela mina förföljare triumfen i händer». I skrifvelsen till konungen anholder han åter om förskoning från rättegången och försäkrar, att han, »oaktadt afundsmän och förföljares föreställningar, dock i all vedervärdighet hittills som sin högsta skatt bevarat

¹⁾ Deduct. Allerh. Beil. XIV.

²⁾ Riksark. Livonica. 479 (sista sidan i rättegångsrelationen).

³⁾ Att han hållits i arrest, är en missuppfattning af Nordberg (1. 60), således äfven berättelsen hos Parthenay och Büsching, att han rymt ur ett fängelse i Stockholm.

⁴⁾ Upptagna i Allerh. Beil. XV och XVI.

trohet mot Kongl. Maj:t obehäkad i sitt hjerta och framdeles till sin dödsstund skulle bevara den».

Vid ankomsten till Erwahlen fann Patkul före sig ett bref från Löwenwolde, hvilken underrättade honom, att uppdragen (med undanskaffande af ridderskapets arkivhandlingar) blifvit utförda, och erbjöd sig sig att för framtiden stå honom till tjänst; kort derefter erhöill han från honom ett annat af liknande innehåll¹⁾.

Efter handläggandet af ett par mindre rättegångar, som stodo i sammanhang med det egentliga högmålet, kunde kommissionen äntligen skrida till slutakten i detta. Den 12 December fälades dödsdom öfver Budberg, Vietinghoff och A. v. Mengden; domen underställdes konungen, hvilken mildrade den till 6 års fängelse. Den 17 December fälades domen öfver Patkul. Utom de i åklagarens libellus anförda förbrytelserna tillades mot honom såsom ytterligare försvårande omständighet, att han »tagit ridderskapets acta och privilegia med sig under främmande herrskap» samt att han genom sitt afvikande visat sig »förakta Kongl. Maj:ts lejd». Han dömdes att mista högra handen samt ära lif och gods, det fasta till kronan, lösegen- domen till närmaste arfvingar, hvarjämte hans »arga skrifter» (hvertill väl främst räknades ridderskapets misshagliga böne- skrift af 1692) skulle af bödeln uppbrännas²⁾. Domen gick genast i verkställighet, hvad skrifterna beträffar. Hvad godsen angår, behöll Patkuls moder Linden, hvilket han må hända aldrig besuttit. Sjelf försattes Patkul i konkurs; massans kuratorer öfvertogo förvaltningen af Kegeln, hvars trassliga affärshärfva icke ännu synes hafva blifvit uppredd; kronan sökte nu utlösa fordringsgarne, men på omvägar torde en del af godsets inkomster genom kuratorerna hafva kommit Patkul till godo. Papendorfska godset torde kronan, efter fordrings- egarnes utlösande, hafva tillegnat sig. Från predikstolarne upplästes öfverhetens förbud att herbergera eller hysa Patkul samt uppmaning, att enhvar, som det kunde, skulle fasttaga och till öfverheten antvarda honom³⁾.

¹⁾ Båda breffven, af 1 och 12 November 1694 finnas på riksark. Livon. 490 (Löwenwoldes processhandl.).

²⁾ Domen öfver Patkul finnes i original på riksark., i kopia uti kongl. bibliotekets manuskriptsamling samt på läroverksbiblioteket i Vexjö.

³⁾ Kelch. II. 39,

Visserligen voro de yrkanden, som åklagaren i öfverensstämmelse med sin tids stränga statsrätt gjorde mot de anklagade lifländska herrarne och som äfven af kommissionen gillades, hårda samt drefvo till sin yttersta spets de grundsatser om majestätets helgd, hvilka gjorts gällande i den svenska enväldsmonarkiens konungabalk (som dock icke här åberopades). För den ämbetsmannahierarki, som handlade i enväldets namn, blef majestätslagen ett fruktansvärdt vapen, som äfven under en följande tid användes för att skrämja och förödmjuka; har dervid hänsynslöshet visats, så har den svårt hämnat sig. Riktad mot de lifländska herrarne, saknade räfsten imellertid icke, åtminstone i väsentlig mon, befogenhet. Det straff, som slutligen kom att öfvergå de tre landtråden, må man väl kalla strängt, men icke orättmätigt. Patkul hade gjort sig skyldig till än svårare förbrytelser, hvilka, om de också ej beläggas med dödsstraff i vår tid, dock ansågos värda det på *hans*. Genom att afvika omintetgjorde han för sig straffets mildring, och han ökade förfärligt sitt ansvar genom sitt följande handlingssätt.

Den lifländska kommissionen upplöstes icke, sedan den fält dessa domar; den förstärktes till och med genom lagman Gyllencreutz' inträde i den samma, och på slutakten följde ett efterspel, i hvilket äfven dödsdomar figurerade. Löwenwolde, hvars brevexling med Patkul samt behjelpighet vid papperens döljande och undanskaffande upptäckts, ställdes till rätta inför kommissionen och dömdes till döden (8 juli 1695), men benådades af konungen. Hos köpmannen Rüss anställdes husundersökning, hvarunder denne godvilligt framlemnade originalskriften till de deputerades relation, hvilken Patkul föregaf sig hafva uppbränt; den befans icke allenast öfverensstämma med den i Stockholm befintliga afskriften, »utan ock innehålla andra svåra, Hans Kongl. Maj:ts höghet och välde rörande expressioner». Äfven öfver Rüss fälldes kommissionens dödsdom; också derpå följde kunglig benådning. Räntmästaren Lindenstjerna undergick förhör, men frikändes.

Kort efter Patkuls återkomst till Kurland skref han till sin moder ett ännu i behåll varande bref¹⁾, deri han uttalade

¹⁾ Brevet, af d. 4 Jan. 1695, är infördt i Rigaische Stadtblätter 1822 n:r 39, aftryckt hos Wernich I. 111—112.

sin tillfredsställelse öfver, att Linden vore fritaget från reduktion, så att modern finge till döddar behålla »ihr Stückerlein Brot», beklagade sig öfver sin bror, om hvilken det med förstucken hämndlystnad yttras, att »Gud skall finna honom», och beder sin moder vara viss, att hennes landsflyktige son »icke skall lida någon nöd, utan blifva ärligt försörjd, såsom hon snart skulle få höra». Har brevexlingen med Löwenwolde fortsatts, så har stor försigtighet dervid användts. Möjligen hafva de båda vännerna under fingerade namn underhållit sin förbindelse med hvarandra. I behåll finnes ett bref till Patkul, undertecknad med namnet G. Meinstede¹⁾; sjelf lät Patkul i Kurland kalla sig v. Kegeln. I nämnda bref omtalas en af adressaten erhållen skrifvelse, af hvilken framgick, att denne (i April eller Maj) ämnade företaga en resa till Thorn; brefskrifvaren lofvade, att »kuratorerna skulle sända honom (Patkul) tillräckligt med penningar, så att han åter kunde begifva sig till säker ort, tills man så bedrifvit saken, att han åter kunde visa sig offentligt», lyckönskade till erhållandet af det »dyrbara depositum, hvilket kraftigast kan trösta mot all liden orätt och violence» samt anhöll att få nästa bref under sitt »verkliga namn».

I Lifland gjordes imellertid anstalter för att återfå åtminstone någon del af det »dyrbara depositum», som Patkul undansnillat. I kongl. propositionen till landtdagen 1695 yttras: Det kan icke vara ridderskapet obekant, huru dess Ritterlade, hvilken gått förlorad genom deras disposition, åt hvilka det olyckligtvis anförtrott hela sitt kansli, som därför råkat i främmande händer, genom synnerligt bemödande kunnat åter bringas i dagen, så att det samt med acta, recesser och dokument åter finnes för handen.» En del dokument saknades imellertid ännu, och man skickade öfverstlöjnant Brakel till Kurland för att uppsöka dem. Vid denna tid hade Löwenwolde rymt undan till Kurland, der han, yttrar Kelch, »säkrare kunde drifva sitt väsen med Patkul»; snart lyckades han här

¹⁾ Brevet, af den 7 Juni 1695, är, liksom genom ett misstag, upptaget i Deductionen bland Allerh. Beil. näst efter n:r 18. Bergmann (sid. 92 not) antager, att G. Meinstede är = G. Löwenwolde, hvilket namn synes antydast af signaturens första och sista bokstaf, samt att det i brevet omtalade Hamburg är Riga. Löwenwolde var vid tid, då brevet skrefs, ännu i Stockholm.

få anställning som arkivsekreterare hos hertigen af Kurland. Brakel återvände från sin beskickning 1697 och anmälde för den då samlade landtdagen, att man lofvat till ridderskapet återlemna de erforderliga dokumenten, »så snart den vid kurländska hofkansliet anställde arkivarien (Löwenwolde?) hemkommit från sin resa till Polen; han berättade äfven, att dylika dokument funnos hos major Vietinghoff på Herbergen, hvadan det ock beslöts, att en utskickad skulle dit sändas för att söka återfå dem¹⁾).

Julaftonen 1695 afled plötsligen Hastfer, endast 38 år gammal; möjligen har Löwenwolde kort efter denna händelse lemnat Kurland. Patkul uppehöll sig, dock endast tidtals, derstädes, äfven under en del af det följande året. Hvad han der hade för sig, torde ej vara så lätt att få reda på²⁾.

I ett bref af 1696 skref Nils Bjelke angående Patkuls namnförändring, berättade, att denne ofta gjorde resor till Polen, der han stod väl hos fältherren Jablonovsky, samt förfrågade sig, om han skulle söka få honom fatt; på frågan fick han det svar, att det skulle han göra och så afskicka honom till Stockholm. Sjelf försäkrade i en senare tid Patkul, att Polens konung, den gamle Johan Sobiesky, erbjudit honom beskydd, men från annat håll berättas, att han förgäfves ansökt derom³⁾. Möjligen har dock konungens död (Juni 1696) stått i något sammanhang med flyktingens afvikande från polska området.

Patkul skall nu hafva begifvit sig till Berlin, der han genom Paykulls förmedling kom i beröring med den gamle fältmarskalken Flemming. Brandenburgska hofvet skall hafva låtit sig förmå att genom svenske ministern derstädes lägga sig ut för honom; men svenske konungen skall till svar hafva uppfordrat kurfursten att ej tåla Patkul hos sig⁴⁾. Från Berlin reste Patkul till Halle, der han formerade bekantskap med

¹⁾ Schirren l. c. Landt. 1697 p. 444.

²⁾ Carlson V. 179 uppgifver, att »han underhöll oafbrutna förbindelser med de missnöjda i Lifland» och att han »redan nu började smida» planer mot Sverige. Noorden (II. 23) påstår, att han om dylika planer »förhandlat med hertigen af Kurland». Finnas för dessa påståenden några bevis (hvarpå tviflas), så äro de åtminstone ej anförda.

³⁾ Inl. till Deduction § 12. Nordb. I. 59.

⁴⁾ Ut i Inl. till Deduct. § 14 gör P. en antydning derom. För Tempelmann berättade han saken utförligare. Patkul är dock en föga pålitlig källa.

juristen Kristian Thomasius, hvilken han tyckes hafva för sig intagit, samt med den berömde teologen A. H. Franke. Möjligen var det vid den tiden, som han slog sig på teologiskt skriftställereri; han skall nämligen hafva utarbetat och till en bokhandlare i Dresden öfverlemnat ett sammandrag af några bland Speners arbeten¹⁾. Om han verkligen sökt religiös uppbyggelse eller blott velat framstå som en kristligt sinnad man, en förföljd oskuld, lemnas derhän.

Enligt Flemmings råd begaf sig slutligen Patkul öfver till Schweiz, der han någon tid uppehöll sig på slottet Prangin vid Genève-sjön. Detta slott inköptes (1696) af den då ännu mäktige brandenburgske ministern Dankelmann; underhandlingarna om köpet måtte hafva förts och möjligen afslutats under Patkuls vistelse der på platsen. Han uppehöll sig der under det diktade namnet Fischering samt egnade sin tid dels åt studier, dels åt kärleksäfventyr och sällskapligt umgänge. Bland annat skall han hafva sysselsatt sig med att på franska öfversätta Pufendorfs afhandling »De officiis hominis et civis». På Prangin uppehöll sig någon tid en förnäm resande, hvilken sagesmannen²⁾ nämner med initialerna F. v. B. Denne, som ämnade sig till Sverige, skall af Patkul fått i uppdrag att taga reda på, huru konungen mot den senare vøre sinnad. Han skall också, anländ dit, funnit flere omständigheter visa, att konungen höll Patkul för en död, om hvilken man icke hade att bekymra sig, än mindre mot honom närde tankar på hämnd och fiendskap. Patkuls uppgift (i inledningen till hans Deduction) att han äfven i denna aflägsna tillflyktsort måst taga sig till vara för svenska spioner och hemliga försåtställare, kan knappast ens hafva sin grund i hans genom fruktan uppjagade inbillning; likaså hans påstående, att svenska regeringen skulle hafva bjudit stora penningesummor för hans utlemnande.

¹⁾ Menkeniorum Bibl. virorum militia æque ac scriptis illustrium.

²⁾ Keyssler, Reise durch Deutschland etc. XX Brief. Bernoulli (Beitr. till Patkuls Berichte) antager F. v. B. vara inversion af B. v. F. och betyda Baron v. Forstner. I handskrifven anm. vid det på kongl. bibl. förvarade exemplaret af Patkuls deduktion gissas på Frih. v. Bernstorff. Man skulle kunna kanske med lika stort skäl gissa på Frih. v. Bose, hvilken i juni 1697 till hofvet i Stockholm frambar underrättelsen om det polska konungavalet och tidigt stod i förbindelse med Patkul.

Från Schweiz företog Patkul (troligen vid vårtiden 1697) en resa genom öfre Italien och Savoyen till Frankrike; det ser ut, som om han, med vanlig försigtighet, sökt på omvägar komma åter till nordn. I Februari 1697 hade fruarna Budberg och Vietinghoff samt Joh. Albr. v. Mengden ingått till Liflands nye generalguvernör Erik Dahlberg med böneskrift för sina anhöriga, hvilka i Sverige befunne sig »uti bedröfvadt tillstånd». Dahlberg hade lofvat tillse, hvad han kunde göra¹). Hedvig Eleonora inlade hos Karl XI, då denne låg på sitt yttersta, förbön för de fängslade herrarne, och hofpredikanten Wallin bevekta honom att, ännu före sin död, frigifva dem. Det uppgifves, att Patkuls moder, antagligen tillika med de båda andra fruarna, vändt sig till Hedvig Eleonora med en böneskrift. Möjligen har underrättelsen härom väckt förhoppningar hos Patkul och måhända i någon mon inverkat på hans reseplaner²). Då han i Frankrike eller i Holland träffade den från Sverige återkomne F. v. B. (Bose?), yttrade han till denne: »Kanhända skall ni med tiden varsna, att konungen af Sverige och Patkul äro goda vänner.» Han fick veta, att man i Sverige ansåg honom som en död man, hvilken man knappast mindes och ej vidare bar något hat till. Det berättades, att den unge Karl XII ej velat lyssna till en persons anbud att till honom utlemna Patkul död eller lefvande, »och är det», tillägger Keyssler, »desto mindre troligt, att mycket penningar skulle i Sverige bjudits för Patkuls hufvud». Å andra sidan ville imellertid Karl XII af sonlig pietet ej ändra en dom, som af hans fader undertecknats, och man var väl för öfrigt föga angelägen om att till Lifland återfå en farlig agitator.

Har Patkul hyst några tankar på benådning eller amnesti, kan han ej hafva öfverlemnats sig åt dem länge. Helt andra handlingsplaner och nya, lysande framtidsutsigter öppnade sig för honom; möjligen har han någon tid tvekat, men till slut gått den väg, som hat, högmod och hämndlystnad för honom utpekade.

I en senare tid (1701), då Patkul utgaf handlingarna i sin högmålsprocess under titeln »Gründliche, jedoch bescheidene Deduction» etc., lät han äfven trycka de båda för honom fri-

¹) Schirren I. c. p. 444.

²) Jfr Patkuls Deduction. Inl. § 14.

kännande utlåtanden, som han åt sig utverkat af juridiska fakulteten i Halle samt af Schöppentuhl i Leipzig. Det förra är affattadt på tyska, sannolikt af Kristan Thomasius sjelf. Det innehåller många och starka »rationes dubitandi», men ibland något tvärhastiga »rationes decidendi», så att det nästan ser ut, som om ursprungliga meningen varit att fälla ett för Patkul mindre gunstigt domslut. Frågan om, huruvida Lifland vore att anse som inkorporerad i Sverige, erkänner sig den lärde juristen icke kunna afgöra, men lutar åt den åsigten, att så vore, och har därför ingen invändning att göra mot, att de anklagade dömdes af svensk domstol enligt svensk lag. »Emedan», skrifer han¹⁾, »denna högmålsprocess egt rum i konungariket Sverige, synes den äfven böra afdömas secundum leges regni Sveciæ, men icke efter den i Tyskland gällande rätten, nämligen den der antagna codex Justiniani, i betraktande af, att konungariket Sverige derutinnan har något framför andra länder och riken i Europa säreget, att, då jus romanum till största delen blifvit annorstädes antagen, den samma i Sverige aldrig kommit i någon stor consideration, hvadan jag alltså vore oförmögen att afgifva ett giltigt rättssvar på de förelagda frågorna, i det hvarken de svenska lagarne eller konungadömet's häfdvunna sedvänjor äro för mig, lika litet som för utländska rättslärde, nogsam och, så mycket, som sakens vikt kräfver, bekanta.» Ehuru han visserligen säger sig hafva genom Stjernhööks och Loccenii arbeten, dem han flerstädes citerar, vunnit någon kunskap om svenska lagen, förklarar han sig dock endast kunna uttala sig »jure nature et gentium». Någon afgörande vikt kan han således icke ens sjelf tillmäta sitt utlåtande.

Första frågan blir: »om med anledning af de för handen varande acta dom kunnat i målet definitive fällas». Då crimen læsæ majestatis vore ett crimen enorme, som medförde periculum in mora och då de facta, för hvilka svarandena anklagats, voro notoriska och framginge ur deras egna skrifter, var visserligen fog till åtals anställande; men då intet corpus delicti (något, hvarpå ett crimen læsæ majestatis skulle kunna grundas) funnes för handen, då de anklagade ej fått begagna advokat, och då målet ej, såsom svensk lag stadgar, först

¹⁾ Rechl. Resp. p. 58.

blifvit vid underrätt upptaget, hade det ej bort af kommissionen definitive afdömas. Mot det första af dessa inkast torde från svensk sida kunna invändas, att åklagarelibellen, som just hade till hufvudsyfte att ådagalägga tillvaron af ett corpus delicti, icke blef vederlagd; mot det andra, att advokats begagnande ej af svensk lag föreskrifves. Vid det tredje inkastet må erinras, att högmål enligt landslagen skulle afdömas af en »konungens nämnd»; med anledning deraf hade också redan af ålder, åtminstone från Gustaf Vasas tid, varit vanligt, att utomordentliga domskommissioner tillsattes för handläggningen af sådana. Vanligen utgjordes dessa kommissioner af 12 medlemmar, dels riksråd, dels (ibland till större delen) hofrättassessorer. Af sådan art var äfven den »kommissorialrätt», som dömde öfver J. R. Patkuls fader.

Andra frågan blef: »om svarandena ej bort få begagna sin exceptio dilatoria (yrkandet på samtliga ridderskapets hörande)». De hade ej till sitt försvar brukat någon *litis contestatio*, utan blott exceptiones, af hvilka nämnda *exceptio dilatoria* till slut vidhållits. Mot de af åklagaren anförda skäl till dennas förkastande anfördes, att den plägade äfven i mindre viktiga mål upptagas, att Patkul dragit i tvifvelsmål, huruvida Lifland vore formligen inkorporerad i Sverige, och att han för en stor del af de öfverklagade handlingarna åberopat ridderskapets uppdrag; i följd häraf ansågs nämnda *exceptio* hafva bort upptagas. Från svensk sida kan anföras, att Patkuls bestridande af Liflands inkorporering med Sverige upptogs just som kärnan af hans högmålsförbrytelse, och att åklagarens replica tydligt framhöll, att svaranden ej tilltalades för det han mottagit ridderskapets uppdrag, utan för det förgrifliga sätt, hvarpå han utfört det.

Tredje frågan blef: »om af *acta* visar sig, att skäl till anklagelse, lydande å *crimen læsæ majestatis*, förefinnes». Mot de *facta*, som af åklagaren i libellus anförts, invändes, att Patkul icke blifvit mot sitt förnekande öfverbevisad om ondt uppsåt (*dolus*), hvarjämte betänkandet äfven i öfrigt upprepar, hvad Patkul i sin *exceptio* anfört för att förminska tillräkneligheten af sjelfva *facta*: tvärtemot åklagarens tydligt formulerade (i »*rationes dubitandi*» dock återgifna) påståenden resonneras, som om sjelfva deputationen och afgifvandet af relationen varit

åtalade; deliberanda framställas som blott öfverläggningsämnen i privilegiifrågor och dertill ej bevisligen af Patkul författade; i instruktionen varsnas intet öfvergrepp, i de residerades åtgärder endast obetydligheter och i böneskriften den mest lojala underdånighet; alltså, menar han, står intet skäl till anklagelse att upptäcka. Den tyske juristens utlåtande utgör här, som man ser, i allt hufvudsakligt ett upprepande af Patkuls exceptio och torde således från svensk sida kunna bemötas helt enkelt med en hänvisning till åklagarens replica.

Fjerde frågan rör lejdebrevet, hvilket påstås hafva varit så affattadt, att Patkul med skäl kunnat misstro det, hvadan hans flykt varit juridiskt tillåten. Till detta påstående måtte Patkul hafva gifvit anledning genom den falska uppgiften, att lejdebrevet meddelat honom löftet att återvända i sin förra säkerhet med ett tillägg, hvilket han sedan öfversatt med »wie die Rechte vermögen». Lejdebrevets original har orden: »som lag säger», hvilka ej gerna kunna misstydas som försåtliga och endast innebära ett tillkännagifvande, att det föregående uttrycket är en svensk lagterm. Den femte frågan rör dödsdomen öfver de klagande kaptenerna, hvilken synes, äfven ur militärisk synpunkt, hafva varit väl sträng; det må dock erinras, att kaptenernas förhållande verkligen kunde gifva ett rätt betänkligt föredöme och att domen, hvilken ej vann kongl. stadfästelse, mindre afsåg de felandes straff än andras varnagel.

På konung Augusts af Patkul utverkade befallning afgaf äfven Schöppenstuhl (Scabini electorales) i Leipzig ett på latin skrifvet, på romersk rätt grundadt utlåtande i saken. Detta, äfven affattadt till förmon för Patkul, är kortare, men förråder dock tillräckligt en klen kannedom af lifländska förhållanden och röjer betänkliga missuppfattningar. De vördade scabini menade, att Patkul endast stått till rätta inför någon »procurator fisci», hvilken i hufvudfrågan var snarare part än domare, och anföra för att visa denne domares obehörighet Gustaf Adolfs skrifvelse angående inrättandet af Svea hofrätt, men på sådant sätt, att den verkligen nedsatta domskommisionens behörighet just ur det gjorda citatet skulle mycket väl kunna framgå. Som skäl för, att »sententia definitiva» ej bort fällas, framhålla de egentligen blott, att Patkuls bekännelse ej varit fullständig; angående förseelsernas straff-

barhet medgifves, att Patkul genom relationens (af honom föregifna) förstörelse fått skenet emot sig och att en förnärmande »dicacitas» verkligen kan upptagas som majestätsförbrytelse, synnerligen då de fälda orden äro uppviglande och för majestätet förklenande (si seditiosa illa essent vel multum principis existimationi detraherent); men de frikänna ändå på den grund, att ondt uppsåt (dolus malus) ej kunnat bevisas, att relationen ej uppenbart röjt »*animum hostilem in regem et maledicentiam*», att deliberanda skulle varit uppsatta ej af Patkul, utan af en bland anklagarne sjelfva, och på andra skäl af ungefär samma halt. I fråga om lejdebrevet och domen öfver kaptenerna resonneras till slut och på samma sätt som i det tyska betänkanudet.

Uti en senare skrift, kallad »Echo oder rechtmässige Beantwortung», framstälde sedan Patkul under en massa af giftiga tillmälen reduktionen som en orättfärdig plundring, hvilken han menar erinra om konung Akab och Nabots vingård. Sina domare framställer han som »Rehabeams Höflinge» som på honom kastat sina »giftiga basiliskögon», och sig sjelf som en af tyranner förföljd fosterlandsvän.

På dessa utlåtanden, hvilkas halt dock aldrig närmare pröfvats, och kanske ännu mer på de lifligt framförda invektiverna uti Echo har den lärda världen i Tyskland grundat en åsigt, som ännu i dag synes vidhållen, att Patkul blifvit ett oskyldigt offer för reduktionen, för hvilken han genom sitt följande uppviglingsverk skulle dragit det välförtjenta straffet öfver Sverige. De svenska häfdatecknarne hafva antingen (såsom Fryxell) gjort sig till eko af de tyska omdömena eller (såsom Carlson) undvikit en uttömmande redogörelse och ett klart uttalande.

Patkul i saxisk tjänst.

Öfver Patkuls lefnadsöden från hans afresa ur Schweiz till hans framträdande som konung Augusts verksamma geheimeråd hvilar ett dunkel, som troligen aldrig skall skingras. De få antydningar, som om honom gifvas, förmåla endast om äfventyrarens oroliga kringflackande, i Frankrike, i Holland, i England och i Brandenburg. Om han någon gång, kanske på

sin moders uppmaning, känt sig för dels genom den mystiske F. v. B., dels genom sina inflytelserika gynnare i Brandenburg, angående benådning hos den svenska öfverheten, så har han snart slagit denna tanke ur hågen; möjligen har han endast förvissat sig om, att han icke af svenska styrelsen var uppmärksammasad eller efterspanad. Troligare är, att han fortfarande bevarat de polska sympatier, hvilka röjt sig både före och närmast efter hans flykt från Sverige. Hans resa i Frankrike egde rum vid en tid, då prinsen af Conti ännu hade utsigter att blifva konung i Polen; sedan närmade han sig allt mera till Fredrik Augusts omgifning. En af dennes närmaste förtroendemän var Jak. Henr. v. Flemming, med hvilken Patkul måhända allt ifrån sin första vistelse i Berlin underhållit förbindelse. En annan var Carl Gottfr. v. Bose. Att Patkul var bekant med Bose vid den tid, då denne såsom saxiskt sändebud uppehöll sig vid fredskongressen i Rijswijk, finnes åtminstone omtaladt; förbindelsen dem emellan blef sedan både nära och varaktig. Det uppgifves, att han redan 1697 med Flemming förhandlat om att gifva sig under den nye polske konungens skydd; sjelf påstår han, att han först i Juni 1798 genom bref från samme Flemming erbjudits det samma, men icke definitivt mottagit anbudet förr än i Oktober samma år.¹⁾

Fredrik August, hvilken under namnet August II erkändes som Polens konung, kunde åt en snillrik äfventyrare och tilltaggen uppviglare erbjuda lysande utsigter. Tjusad af sin upphöjelse, hänförd af lust att genom storslagen eröfringspolitik sprida glans öfver sin regering, ytterligare eggad af Flemming och Aurora Königsmarck, såg han sig spanande om efter ett verkningsfält för sina stolta planer. Redan i första begynnelsen sökte han smeka de polska patrioternas stridslust, som var riktad mot Turkiet och Ryssland; i sin konungaförsäkran, »pacta conventa», lofvade han att söka återvinna Podolien från Turkiet och det polska Ukraine från beroendet af Ryssland. Särskildt var polackarnes uppmärksamhet riktad mot Zaporagera (i Volhynien); en af dessas höfdingar, Paley, lösryckte sig från beroendet af Polen och anslöt sig sedan till ko-

¹⁾ Deduct. Inl. § 15.

sakhetmanen Mazepa, hvilken i ryske tsaren erkände sin öfverherre. Åt detta håll voro i början de polska eröfringsplanerna riktade, då andra inflytelser gåfvo åt händelserna ett helt nytt uppslag.

Tanken på Liflands eröfring trängde helt tvärt dessa planer i bakgrunden. Svårligen kan ingifvelsen här hafva utgått från någon annan än Patkul,¹⁾ hvilken under en snart följande tid visade sig kunna utmåla detta företag såsom så förföriskt lätt, så skenfagert rättmätigt. Lätt nog kan han för en sådan uppfattning hafva vunnit den sangviniske Flemming, genom denne Bose och genom båda fått frestelsen framlagd för konung August. Utan betänklighet har helt visst beslutet icke kunnat genomdrivas; ty för ett krig mot Sverige voro polackarne ingalunda benägna, hvarför också Liflands eröfring icke blifvit upptagen på programmet i *pacta conventa*. Men betänkligheterna öfvervunnos, helst som Karl XII:s oerfarenhet och det förmenta missnöjet bland lifändarne gåfvo utsigt till en lätt framgång, hvilken, vunnen mot krigarstaten Sverige, skulle kasta ett glänsande skimmer af ära öfver konung Augusts börjande regering. Ett sådant segerbudskap skulle ju inför Europa taga sig bättre ut än tidningen om en framgång mot turkarne eller de vilda kosakerna.

Redan i början af 1698 synes man hafva varit i allvarlig öfverläggning om denna plan, hvars utförande Patkul snart efter bästa förmåga sökte främja. Man lyssnade också benäget till hvad han hade att anföra. Den 2 Januari 1698 är, enligt texten i en ansedd urkundsamling,²⁾ dateradt ett af honom afgifvet »underdånigt betänkande», hvars yrkanden under den närmast påföljande tiden verkligen synas hafva tagits till rättesnöre för konung Augusts utländska politik. Han tillstyrkte här konungen att till betryggande af framgången söka upprätta ett förbund med Ryssland och Danmark. Det förra skulle tvifvelsutänkt lätt förmås dertill, emedan det »dessförutan redan söker lägenhet till en ruptur» med Sverige,

¹⁾ Att Patkul uti *Deduct. Inl.* § 16 liksom sedan i *Echo* och under sin dödsberedelse i samtalet med Hagen försäkrat, att han ej gifvit upphof till angreppet mot Lifland, betyder intet. Samme Patkul gaf i Lifland, då framgången syntes honom gifven, en alldeles motsatt försäkran. Det är ej enda gången, som den mannen är beslagen med tvetalan.

²⁾ *Büschings Magazine* XV.

men det måste förbindas att låta sig nöja med Ingermanland och Karelen; det skulle ock uppmanas att låta sina inbrottskaror fara mildt fram. Man måste försäkra sig om Rysslands förbund ofördröjligen för att förekomma Sverige, som hade för afsigt att dit sända en beskickning med uppdrag att afsluta en vänskapstraktat. Hvad åter beträffade det danska hofvet, »som hade mera finesse och ruses samt därför med mera försigtighet måste handteras», så måste »en god och trogen minister» dit skickas, men till utseendet i annat uppdrag än det verkliga, samt så tillställa, att Danmark sjelft föresloge förbundet. En dansk här borde inbryta i Skåne och danska flottan förhindra hvarje svensk hjälpsändning till det angripna Lifland. Ingen af de förbundna makterna skulle få ingå något »particulair accomodement». Man skulle också uppsätta »pacta subjectionis» med Liflands och Estlands »ständer» samt öfverallt i landet utdela derpå grundade »patent». Till slut föreslogs, att konungen skulle taga så många lifländare som möjligt i sin tjänst, hvilket skulle »göra en härlig effect samt aflägsna otroligt många svårigheter».

August handlade tidigt i öfverensstämmelse med dessa råd. Den »gode och trogne ministern», hvilken betecknats som erforderlig för underhandlingen med Danmark, blef Bose, hvilken i Mars månad dit afsändes. Patkul säges hafva incognito följt med, hållit sig gömd i danske statsministern Reventlovs hus samt deltagit i de hemliga konferenserna ¹⁾. Danska hofvets »finesse och ruses» förnekade sig icke. Konung Kristian V var väl ingalunda vänligt stämd mot Sverige; han önskade lösgöra sig från det 1689 af Karl XI genomdrifna »Altonafördraget, i synnerhet sedan Fredrik, den nye hertigen af Holstein (från 1694) börjat på allvar göra bruk af de suveränitetsrättigheter, som blifvit honom tillerkända. Men han drog sig också för en öppen brytning med Sverige, hos hvars nye konung han tvärtom sökte en uppgörelse i godo. Han kunde därför denna gång endast förmås till ett defensivförbund, hvilket den 24 Mars ingicks. Imellertid gick han så långt, att han lofvade konung August att vid ett möjligen

¹⁾ Wernich I p. 152 (der Denkwürdigk. der Gräfin Aur. Königsmarck citeras) förmodar, att P. medföljt såsom »rådgifvande biträde» åt Bose. Riegels (Fredrik IV:s hist. 1. p. 380), berättar, att Patkul var åtföljd af Galetzki, hvilken dock endast till en del invigdes i hemligheten.

inträffande krig lemna 8000 man hjälptrupper. Med denna framgång måste man för en tid låta sig nöja.

Tsar Peter hade vid denna tid arbetat på Zaandams skeppsvarf och besökt England; han ämnade sig hem för att straffa de upproriska strelitzerna. Redan i Amsterdam uppsöktes han af konung Augusts utskickade; han for sedan till Dresden, der man gjort stora anstalter till hans mottagande, men dröjde der endast två dagar. I Wien uppsöktes han åter af Augusts sändebud och mottog inbjudningen till ett personligt besök. På Rava slott sammanträffade i början af Augusti månad de båda furstarne. De allvarliga samtal, som här mellan banketter och lustbarheter föreföllo, torde mindre, än man antagit, hafva gällt ett blifvande krig mot Sverige. Om än ett sådant mest lekte för konung Augusts inbillning, så hade tsaren för tillfället helt andra tankar att sysla med; för honom gälde det först upprorets kufvande, sedan kriget mot turkarne, men äfven för dessa syften var förbundet med konung August af stor vigt. I sjelfva verket rådgjorde man förnämligast om gemensamma åtgärder mot turkarne. Troligt är nog, att äfven ett blifvande förbund mot Sverige aftalats, men det var ej ännu hufvudföremål för deras uppmärksamhet, och föga antagligt är, att öfverste Carlowitz skickats efter tsaren till Moskva för att underhandla om det samma, än mindre att Patkul redan då varit honom följaktig¹⁾.

Brandenburg, på hvars område Patkul under en god del af året 1698 torde hafva uppehållit sig, var en makt, som han under den följande tiden envist sökte vinna för deltagande i ett anfallsförbund mot Sverige; redan i sitt första betänkande hade han rådt konung August att söka denna makts vänskap. Den 26 Maj hade August ett möte med kurfurst Fredrik: han gaf då denne hemligen tillstånd att bemäktiga sig staden Elbing, hvarom han varit i tvist med polska republiken. Genom en plötslig öfverrumpling utförde äfven Fredrik detta streck.

¹⁾ Uppgiften om Carlowitz' beskickning 1698 förekommer först hos Gordon (Gesch. Peter I:s I, p. 127) samt har upprepats af flere förf., senast af Carlson VI. 180. Om någon dylik beskickning förekommer dock intet i Journ. de Pierre le gr. Wernich I. p. 183 antager, att C. hört till den eskort, som ledsagade tsaren till gränsen, och att G:s uppgift grundar sig på en missuppfattning; den innebär också en förvexling med Carlowitz' beskickningsresa 1699, då Patkul verkligen var med.

Naturligtvis hörde det till spelet, att August som konung af Polen låtsade förtrytelse öfver hvad han som kurfurste af Saxen hemligen bifallit. Mellan Polen och Brandenburg uppfördes också spegelfakteriet af en tvist, hvori Sveriges bemedling påkallades. I en följande tid skröt Patkul¹⁾ öfver, att han gjort kurfurst Fredrik viktiga tjänster, ja till och med skaffat denne konungatiteln. Att han som mellanlöpare mellan denne och konung August bidragit att åt Brandenburg för en tid vinna Elbing, är åtminstone icke i sig sjelft otroligt.

I Okt. 1698 synes Patkul någon tid uppehållit sig i Holland²⁾; derefter infann han sig i Dresden. Här smiddes krigs- och förbundsplaner, för hvilka hans verksamhet genast från början kunde tagas i anspråk. Man har i behåll två af honom uppsatta promemorior³⁾, hvilka antagligen tillhöra denna tid.

Den första promemorian innehåller en kort antydning till plan för de intriger, hvilka, hufvudsakligen i Lifland, skulle förbehållas som förberedelse för inbrottet. Lifländska ridderskapet skulle »sonderas» och, utan att man lät förmärka något om det egentliga syftmålet, hemligen uppviglas; som lämplig agent till bedrifvande af sådant föreslog han Löwenwolde, hvilken haft och sedan mistat en hofsysla hos hertigen af Kurland, men nu borde återbekomma den. Man skulle äfven söka bringa det lifländska folket i resning och förse det med nödiga vapen, hvilka till en början kunde föras till Libau under förevändning, att man der ämnade upprätta en arsenal. För att »litet chagrineras» de kurländske junkrarna, hvilka tillställt en »rokosch» mot konung August och ej mycket vore för ett krig mot Sverige, skulle man till deras land förlägga krigsfolk i vinterquarter. Konungen borde i sin tjänst antaga öfverste Paykull, hvilka vid företaget kunde göra stora tjänster; det vore ock af vikt att försäkra sig om kejsarens vänskap och träda i förbund med Brandenburg.

I den andra promemorian utvecklar han »de mesurer, som borde tagas med främmande makter». Kejsaren skulle erinras

¹⁾ Se Tempelmanns relation och Hagens berättelse.

²⁾ Patkuls Deduction. Inl. § 14. Gadebusch Lief. Jahrb. Anh. § 26. Jfr Wernich I. p. 157.

³⁾ Upptagna i Büschings Magazine XV.

om all den skada, som han af Sverige lidit i det 30-åriga kriget; Holland och England skulle man »à l'oreille» låta förstå, att man, om de motsatte sig förbundet, skulle till Frankrikes förnöjelse återuppväcka det nyss slutade kriget i Nederländerna; man kunde ock särskildt hota Holland med spärning af Rigas och Danzigs hamnar, som vore för detta land en »brödkorg». För Frankrike borde man framställa den ringa tacksamhet, som det rönt af Sverige, hvilket under sista kriget lemnade det utan understöd.

Om Patkul i den första promemorian dokumenterat sig som en förslagen och af inga samvetsskrupler generad intrigör, så framstack i den andra, der han något för tidigt vågat sig in på den stora politikens område, väl mycket af äfventyraren och diletantan. Det blef också hans intrigfärdighet, som för den närmast följande tiden förnämligast togs i anspråk.

Arbetet på att förleda det lifländska ridderskapet sattes imellertid i gång. De af Patkul och Löwenwolde företagna försöken att »sondera» det samma torde väl i det hela gifvit ett föga tillfredsställande resultat; men man förvissade sig dock, att anknytningspunkter för en agitation ej alldeles saknades, enär åtminstone de under Karl XI:s tid fängslade landtråden samt dessas närmaste släktingar och vänner närde bitterhet mot svenska styrelsen. At dem synes Patkul meddelat utsigterna för en snart stundande »befrielse», till hvilken han lofvade att kraftigt medverka; han förespeglade dem den frihet, som skulle vinnas under en stundande förening med Polen, samt uppmanade dem att förklara sig för konung August och yttra sig angående vilkoren för en blifvande förening med Polen.

Under Februari och Mars månader 1799 uppehölo sig Flemming och Patkul i Kurland¹⁾, der de voro hvar på sitt sätt verksamma, den förre vid den då pågående landtdagen, den senare förmodligen mest med sin lifländska korrespondens. Med Riga hade de lätt kommunikation; redan i början af Februari var Flemming med några sina officerare i staden, under förevändning, att de der hada vexlar att beställa. Man hade således således godt tillfälle till kunskaferi och förbin-

¹⁾ Carlson VI. 182.

delsers underhållande. I slutet af februari erhöill Patkul bref från »vänner och bröder», hvilka lära hafva varit ridderskaps-presidenten Plater samt landtråden Budberg och Vietinghoff¹). De ville, yttrade de, uttrycka sin glädje öfver den förestående befrielsen; då de voro tillsammans, voro de det med största fara; man var sysselsatt med att uppsätta den begärda »kapi-tulationen» (troligen vilkoren för Liffands förening med Polen); allt öfrigt öfverlät man åt Patkul; gerna hade man velat skicka en af landtråden till Flemming, men gjorde det icke, emedan man trodde sig observerad både inom och utom landet; vid det slutliga afgörandet vore att räkna på samstämmighet af adeln både i Estland och Lifland; fästningarne stodo under befäl af deras anförvänder; allt det öfriga ville man förbereda. Nu uppsattes också ett skyddsbref, som åt Lifland utlofvade större förmoner, om det anslöte sig till Polen; det skulle, förenadt med Estland, behålla sin egen författning, ega att skicka ombud till de polska riksdagarne samt hålla sin ständige »resident eller minister» hos republiken²).

Som nyvald konung hade August allvarligt sökt Sveriges förbund; nu begagnade han underhandlingen derom som ett medel att insöfva svenska regeringen i säkerhet. Wachslager, hvilken från 1698 var Sveriges ordinarie ambassadör i Varsjav, och M. Vellingk, hvilken i början af 1699 som utomordentlig gesandt följde konung August till Dresden, uppehölls med vänskapsförsäkringar och gunstbetygelser. I Februari månad afsändes Galetzki till Stockholm i föregifvet uppdrag att å sin konungs vägnar bekräfta freden i Oliva samt anhålla om Sveriges bemedling i den Elbingska tvisten. I April månad erhöill han företråde. För att ytterligare föra svenska regeringen bakom ljustet föregaf han sig hafva hemligt uppdrag till afslutande af en närmare allians med Sverige. I de grofva gillren läto sig imellertid de svenska statsmännen ej genast fånga; de begärde att få se Galetzkis fullmakt till förbundets

¹) Hermänn, Dissert. quæ fuerint Patculii partes etc. (der brefvet är infördt), Wernich. I. 162—63. Jfr Carlson VI. 182.

²) Urskriften, som förvaras i Dresdenerarkivet, innehåller några hemliga punkter till skada för staden Riga och till fördel för ridderskapet. I den officiela urkunden, daterad Varsjav d. 24 Aug. 1699 (aftryckt i Echo Bil. 7. Büsching Magaz. XV. 290), förtigas dessa. Jfr Gadebusch Liefv. Jahrb. III. Anh. § 26.

afslutande; men någon sådan kunde han ej förete, hvadan åtminstone detta narrspel för tillfället måste inställas. Imellertid skulle underhandlingen om förbundet upptagas af Vellingk, och så till vida lyckades det nog att insöfva svenska styrelsen.

Vid samma tid, som Galetzki inför konung Karl förde falska vänskapsbetygelser på tungan, förelade Patkul, som från Kurland afrest till Varsjav, inför konung August för andra gången ett utförligt betänkande öfver planen att bekriга Sverige¹). Att betänkandet mottogs med bifall, visade sig nog af de följande händelserna.

Först uppmanades konungen här att noga förbereda det tillämnade företaget, »så mycket mer», heter det, »som E. M. såsom en helt nyss på det europeiska theatro i mer consideration än någon kurfurste af Saxen eller konung af Polen uppstigande heros, vid ett så important mouvement måste på sig vända hela verdens blickar». Sedan Patkul på detta sätt kitlat konung Augusts fåfänga, öfvergick han till en närmare och väl genomtänkt framställning af det förhållande, som borde iakttagas gentimot de främmande makterna.

Danmark borde förmås till en närmare allians än den redan ingångna och lockas dertill af utsigten att i grund förödmjuka hertigen af Holstein, »i synnerhet som bekant vore, att Danmark dess förutan mot Sverige när ett oförsonligt hat och håller Sveriges ruin för sitt enda ögonmärke i verden». Man borde ock söka vinna kurfursten af Brandenburg, hvars vänskap vore af synnerlig vigt, genom att i fråga om den af honom så mycket åtrådade konungatiteln »per transennam quasi» låta ramskymta en antydan om konung Augusts lifliga intresse för denna sak och hans förmåga att hos andra potentater i Europa verka för den samma. Hos tsaren vore beredvillighet att påräkna, »då han sjelf gifvit förslag till kriget» (möjligen på mötet i Rava); för att han skulle kunna i rättan

¹) Bedenken über das Dessein Schweden zu bekriegen. Dateradt Grodno 1 Januari och 7 April 1699. Den dubbla dateringen härrör troligen deraf, att August, sedan han i Grodno genomdrifvit en förlikning mellan Sapiëha och Oginsky, lemnade staden, innan ännu Patkul fått uppvisa betänkandet och sedan, sysselsatt med de Carlowitzska fredsunderhandlingarna och med karnevalsnöjen, först i början af April kunde i Varsjav lemna företräde åt Patkul. Originalskriften, som förvaras i Dresdenerbibliotekets manuskriptsamling, är aftryckt uti Bernoullis Beitr. till Patkuls Berichte.

tid öppna fälttåget mot Sverige, borde man förhjelpa honom att snarast möjligt avsluta sin fred med Turkiet. Detta syfte skulle märkligen befordras derigenom, att tsaren förmåddes medgifva jesuiternas missionärer fri väg genom Ryssland till Kina. Påfven skulle i sådant fall gerna till återtjenst använda sitt hos Österrike och Venedig mäktiga inflytande derhän, att nämnda makter i Konstantinopel påskyndade fredsslutet. Det vore dessutom af nöden att sedan genom en skrifteligen affattad traktat binda tsaren, så att han icke kunde »rycka en ur munnen den stek, som man nu håller på spettet, och med tiden sjelf fiska Lifland till sig»; han borde därför formligen förpligtas att låta sig nöja med Ingermanland och Karelen. Om han under kriget komme att eröfra Narva, skulle England och Holland genom löfte om handelsförmoner förmås till en bemedling, hvarigenom det ändå till slut komme att under Polens öfverhöghet förenas med Lifland. Polska republiken, som ännu vore obenägen för kriget, skulle dessutom genom utsigten till Liflands snara och lätta återvinnande omstämmas. Å andra sidan skulle Liflands eröfring blifva för konungen ett medel att binda polackarnes händer och »kasta dem en töm om hornen», så att republiken skulle »fästa sig vid konung Augusts hus lika nära som fordom vid Sigismund Augusts och förklara kronan ärftlig».

Man skulle vidare förbinda kejsaren till välvilja genom att iakttaga en för denne förmonlig hållning i den spanska arfföljdstvisten. Om denna tvist ledde till ett krig, såsom troligt vore, kunde man låta honom förstå, att man efter ett lyckligt slut på svenska kriget, »hvilket ej gerna komme att räcka längre än två år»(!), vore animerad att med en väl krigvand armé göra honom en återtjenst. England och Holland skulle hållas vid godt lynne genom utsigten att i de eröfrade länderna få samma, ja större handelsförmoner; man skulle ock stämma dem till välvilja genom löftet att i Lifland medgifva de reformerte fri religionsöfning samt tillträde till offentliga ämbeten. Frankrike komme efter all sannolikhet att fullt sysselsättas af det väntade arfföljdskriget samt förmodligen i alla händelser likgiltigt åse angreppet på Sverige, enär detta rike »icke längre vill dansa så, som Frankrike spelar».

För säkerhets skull borde man imellertid plötsligt och genom öfverraskning bemäktiga sig Lifland. Derigenom skulle man genast i början »decontenancera» främmande makter och lättare förmå polska republiken att träda på de allierades sida. Först skulle man med härsmakt smyga sig på Riga och plötsligen genom öfverrumpling göra sig till herre öfver staden. För det ändamålet skulle man begagna fästningsverkens svagheter, för hvilka Patkul utförligen redogjorde. Polygonerna åt flodsidan hade för lång försvarslinie och för liten försvarstyrka, portarne vore för klenlytt skyddade och citadellets besättning, 4 à 500 man, vore »försedd med gamla, eländiga (liederlichen) musköter utan bajonett och med luntlås, så att redan vid första déchargen det goda folket råkar i confusion och svårligen kommer att gifva eld.» Dessutom bestodo officerarne till stor del af män, »hvilka sett sig sjelfva eller sina anförvandter genom reduktionen beröfvas all sin egendom; och då kan man tänka sig, med hvilken application en hvar af dem skall af naturlig drift göra sin skyldighet». Under någon lämplig förevändning skulle man förlägga en god elitkår af 5,000 man uti Lithauen inom distrikt, belägna ej mer än 10 mil från Riga; sedan borde vid lämplig tid i December månad, då Düna säkert bär, företaget sättas i verkställighet.

Till ytterligare ledning vid utförandet hade Patkul bifogat ett »Specialproject zu der Entreprise». Man borde förmedelst falska pass bereda tillträde till staden för 800 täckslädar, i hvilka 2,000 man vore gömda; dessa skulle öfverraska besättningen, hvarefter den öfriga hären skulle rycka efter för att försäkra sig om staden. Dünamünde skulle sedan utan svårighet tagas. Under tiden skulle (de i betänkanudet af 1698 omtalade) patenten utdelas och landtfolket väpnas.

Vid denna tid skedde i Danmark ett för det tillämnade angreppet mot Sverige gynnsamt regentombyte; den gamle varsamme Kristian V afled och efterträddes af den unge, mindre försigtige Fredrik IV. Genom sin moder lät konung August underrätta den nye danske konungen om sin önskan att från denne mottaga en utskickad för att göra honom en hemlig meddelelse. Då någon sådan utskickad ej kom, blef Patkul, hvars otålighet väl under väntetiden satts på ett allt för hårdt prof, afsänd till Köpenhamn. Som August icke

ville offentligen vidkännas detta sändebud och den utskickade antagligen äfven af vanlig försigtighet var mon om sitt inkognito, fick Patkul sjelf utskrifva sitt kreditiv, deruti han tillade sig namnet Wallendorf. Under detta namn uppträdde han i Köpenhamn, dit han anlände i medlet af Maj. Vid underhandlingen, som fördes inför de danska ministrarne, visade sig kanske än tydligare än förra gången, att dessa hade för mycket af »finesse» och — eftertänksamhet för att låta öfverrumpla sig af de vanliga Patkulska förespeglingarna. Utan att sjelfvä närmare meddela sig, stälde de på Patkul-Wallendorf åtskilliga pröfvande frågor, på hvilka hans svar endast kunde blifva sväfvande. Han måste förneka, att något skriftligt fördrag vore upprättadt mellan tsaren och konung August; men ändå var, försäkrade han, saken så godt som afgjord; till fred mellan Ryssland och Turkiet kunde han för tillfället endast öppna »god utsigt»; förhållandena i Polen måste han erkänna som brydsamma; men de skulle, menade han, »nog bli bättre». Han uppgaf som säkert, att konung August och tsaren skulle under påföljande vinter samtidigt anfalla; Danmark borde sedan bryta upp fram på våren och skulle då af sina allierade få kraftig hjälp. En krigsanledning skulle nog danskarne lätt få genom stränga åtgärder mot hertigen af Holstein, hvars sak Karl XII säkerligen då skulle åtaga sig¹⁾. De gifna meddelandena vore visserligen icke af den art, att danska regeringen brådskade med att besluta sig. Patkul återvände till Polen, men förde under den närmast påföljande tiden en liffig skriftvexling med de danska ministrarne, på hvilka han äfven i någon mon lyckades inverka. Att Danmark börjat reflektera på saken, visade sig snart nog, då det i Juni månad slöt förbund med Ryssland; Heins, hvilken undertecknade detta fördrag, var en af Patkuls vänner.

Efter någon tids uppehåll i Polen begaf sig Patkul till Dresden, der han öppet visade sig i hofvets närhet. Den 20 Augusti erhöll han officiell försäkran om konung Augusts beskydd²⁾. Vellingk, säkerligen okunnig om hela hans föregående verksamhet, gjorde föreställningar mot det beskydd,

¹⁾ Carlson VI. 186—90.

²⁾ Skyddsbriefvet är infördt hos Büsching Magaz. XV. 295.

Sjögren, J. R. Patkul, hist. karaktärsbild.

som gafs åt Patkul, men tillfredsställes af den förklaringen, att denne begärt och erhållit skyddsbref blott för en kort tid för att få rådrum till att afsända till Sverige en ansökan om benådning eller den fällda domens revidering, och att, i händelse hans ansökan ej gynsam upptoges, något vidare beskydd ej skulle honom lemnas¹⁾.

Snart blef Vellingk som diplomat utsatt för ett ännu svårare gäckeri. Danmark hade äntligen beslutat sig för att genom ett närmare förbund med konung August inträda i den stora krigskomplotten. För att underhandla derom afsändes greve Rewentlow. Han afreste under sken af ett uppdrag till Wien, der han hos kejsaren skulle anföra klagomål mot hertigen af Holstein. Grefven tog imellertid sin väg öfver Dresden, der han tillbragte 8 dagar. Då uppgjordes de hemliga artiklarne i det aftalade anfallsförbundet mellan de båda konungarne. Underhandlingarna fördes nattetid mellan Rewentlow och Flemming, då äfven Patkul skall hafva varit tillkallad; dagarne tillbragtes af de båda förnäma herrarne i sällskapligt umgänge med Vellingk, hvilken fördes bakom ljustet genom glada lustbarheter, låtsad förtrolighet och vackra förespeglingar. Sjelf hade konung August för honom ordat om sina vänliga tänkesätt och beklagat, att han af Bose nästan låtit förleda sig att i den holsteinska saken allt för nära inlåta sig med Danmark. Nu inbillade man honom också, att fråga vore om ett mellan Polen och Frankrike tillämnadt förbund, i hvilket det stode Sverige fritt att få deltaga, samt att den danske underhandlarens hemliga uppdrag vore att få Danmark upptaget i samma förbund. Mer än en gång hafva svenska diplomater blifvit gäckade, men sällan, om ens någonsin, så grundligt, som nu Mauritz Vellingk blef det. Till det af vissa tyska författare (t. ex. Schlosser och Wernich) beundrade »konststycket» hörde väl också, att konung August, medan öfverenskommelserna uppgjordes, höll sig undan från Dresden, dit han anlände först den 24 September (n. st.) för att följande dagen underteckna det med Danmark afslutna förbundet²⁾.

¹⁾ Nordberg I. 60.

²⁾ Riegels I. 381. Adlerfeld I. 37. Nordberg (I. 114) uppger felaktigt, att R. i detta sitt ärende besökte Dresden på återvägen från Wien.

En nyare författare uppställer den frågan: »Var ett tredubbelt anfall mot Karl XII från början uppgjort?» Man kan på frågan svara ja i den mening, att planen till ett tredubbelt, ja väl femdubbelt anfallsförbund (ty Brandenburgs och polska republikens inträde i det samma eftersträfvades också) var från början af Patkuls politiska verksamhet i konung Augusts tjänst uppgjord i Patkuls hufvud, antogs genast från början af konung August, inom kort af tsar Peter och efter ringa betänketid af konung Fredrik IV. Äfven »den närmare, ur källorna hemtade kännedomen» skall bekräfta, att de tre enväldsfurstarne verkligen »med ett slags nödvändighet» hänfördes af en snillrik, men samvetslös äfventyrare och läto sig förmå att på ett långt ifrån ridderligt sätt öfverfalla en intet ondt anande granne.

Patkul, som redan länge hemligen tjänat konung August, anställdes nu öppet såsom »verkligt krigs- och geheimeråd»¹⁾ samt tog plats i krigskonseljen jemte Flemming, Bose och den nu i konung Augusts tjänst inkallade Paykull. Han erhöll också namn, heder och värdighet af öfverste²⁾.

Både före och efter avslutandet af förbundet med Danmark uppehöll sig Patkul i Polen, der han jämte Flemming sökte bearbeta de sins emellan partisöndrade och mot konung August till en del afvoga polska stormännen. I sitt betänkande hade Patkul gifvit det rådet, att man skulle söka förmå några polska herrar att »sub spe lucri non modici» understödja företaget; särskildt borde man försöka vinna kardinal primas, hvilken räknades som stödjepelaren för Augusts motparti. Sjelf lade han nu äfven hand vid utförandet, då det gälde att följa rådet.

Kardinalen Michaël Radzjevovskij var en af sin tids märkvärdigaste, ehuru ej i allo aktningvärdaste personligheter. Genom sin höga maktställning och sina stora själsgåfvor öfvade han ett betydligt inflytande. Ränkfull, hersklysten och sjelfvisk, deltog han med brinnande ifver i sitt lands många partistrider. Genom sin opålitlighet var han lika farlig för vän som för ovän, helst som han ingalunda var otillgänglig för

¹⁾ Nordberg (I. 60) uppgifver, att utnämningen skett redan 1698.

²⁾ Tempelmanns relation. I skrifterna från början af 1700 tituleras Patkul öfverste.

guldets frestelser. Vunnen af Frankrike för prinsen af Conti, hade han i det längsta motsatt sig Augusts väljande till konung samt, äfven då detta egt rum, i början varit dennes öppne vedersakare. I Maj 1698 hade dock ett slags försoning dem emellan ingåtts, ehuru med föga uppriktighet å ömse sidor. Planerna mot Lifland hade han ej velat veta af; nu sökte man stämma honom mera gynsamt för de samma.

Den 3 September hade Flemming och Patkul en konferens med kardinalen uti dennes palats i Varsjav. Patkul framställde sig då som fullmäktig för den lifländska adeln samt företedde en antagligen af honom sjelf uppsatt lista på missnöjda lifländare och en troligen på liknande sätt tillkommen fullmakt för honom sjelf att vara »negotiorum gestor» för de samma. Han visade också det för Lifland utfärdade frihetsbrevet, hvilket konung August kort förut undertecknat. För att kraftigare verka på kardinalen erbjöd han denne å lifländarnes vägnar en revers på 100,000 thaler, hvilken kardinalen mottog, under det han angående anfallsplanen utlät sig på ett sätt, som syntes Patkul tillfredsställande. Försöket att muta kardinalen, utan att hafva blottstält konung Augusts kassa, ja till och med utan att den mutade hade någon antaglig utsigt att bekomma ett enda öre, tycktes således till utseendet hafva lyckats; åtminstone framställde Patkul det så. Bekant är, att det till slut dock ej fick framgång. I en följande tid, då Patkul offentliggjort denna sin förhandling med kardinalen, gaf denne till sitt rättfärdigande en, som det synes, temligen skrufvad förklaring. Han skref: »Att konungen för mig yppat sin plan att återvinna det förlorade eller att jag skulle rådt dertill, är osant och uppdiiktadt; äfven skall ingen kunna påstå, att jag ingått öfverenskommelse (capitulirt) med lifländska deputerade. Patkul har visserligen gifvit mig en förskrifning på 100,000 rthlr, och den har jag mottagit, icke emedan jag var villig att ingå något sådant aftal till republikens skada, utan på det jag skulle hafva i min hand ett aktstycke, som bevisade, hvarthän konung August hade syftat. Det var mig tydligt nog, att den lifländska adeln ej gått in derpå och att Patkul uppdiiktat fullmakten för att med detta charteque som med en krok fånga mig»¹⁾.

¹⁾ Patkuls berättelse uti Echo § 41. Jfr D. C. (Chevrières) Histoire de Stanislas, I. p. 6. Kardinalens förklaring uti Hupels Nord. Misc. 27

Det gälde nu för konung August att fullborda upprättandet af förbundet med Ryssland. Redan i Februari hade Karl XII förordnat om en svensk beskickning för att med tsaren förhandla om bekräftelse af fördraget i Kardis. Då denna beskickning, anförd af Bergenhjelm, i början af Augusti anlände, var tsaren ännu ej återkommen från det turkiska fälttåget, hvadan sändebuden ej kunde få företräde förr än i medlet af Oktober. Huru litet tsar Peter hade för afsigt att hålla, hvad med dem kunde förhandlas, uppenbarade han för konung August, redan i Augusti månad genom två bref, deri han förklarade, att det turkiska kriget vore slut och således det svenska nu borde börja ¹⁾. I slutet af September afreste Carlowitz såsom konung Augusts sändebud från Dresden; i Polen måtte Patkul hafva slutit sig till hans följe. Resan gick öfver Polangen och temligen nära Riga. Vid samma tid började i största hemlighet trupper och krigsförråd öfverföras till Polangen. Antagligen var således planen att på återvägen och under sändebudskapets skygd öfverrumpla Riga redan uppgjord, en plan, som förräder sitt ursprung snarare från Patkul än från den kække, manlige Carlowitz.

De svenska sändebuden hade nyss fått företräde hos tsaren, då Carlowitz anlände; men de dröjde ännu någon tid kvar i Moskva. Svenskarnes, synnerligen Bergenhjelms, närvaro besvärade Patkul, hvarföre han, utklädd till betjent, undstack sig i Carlowitz' följe. Vanligen höll han sig dock om dagarne dold i danske ministerns hus, men om nätterna bevistade han de sammankomster, på hvilka anslagen mot Sverige smiddes. Trots all använd försigtighet blef dock Patkuls närvaro i Moskva bekant för svenska beskickningen; dåvarande legationspredikanten Hagen, hvilken åtta år derefter blef den, som beredde honom till döden, var en bland dem som igenkände honom. I Lifland skröt sedan Patkul ²⁾, att han varit »fac-

och 28 p. 413. Redan i Febr. 1700 varnade kard. svenska reg. för Rysslands rustningar och för den saxiska beskickn. till Brandenburg. — Wachslagers bref till Dahlberg af den 20 Febr. 1700 (Aftr. i Echo Bil. K).

¹⁾ Peter I:s bref till kon. August af den 9 och 31 Aug. 1699. Uti Golikows suppl. till Journ. de Pierre le gr. X. nr 33 och 36.

²⁾ För Tempelmann och kanske ej utan grund; för Hagen uppdukade han i sina sista stunder den osanningen, att han ditkommit för att genom tsarens bemedling utverka nåd af svenska styrelsen.

totum» vid denna beskickning, och han kunde på sätt och vis kanske ha rätt.

De hemliga förhandlingarna beseglades genom traktaten i Preobraschensk, som afslöts den 1 November. Carlowitz gaf vid det tillfället till känna, att det i Riga redan vore ett polskt-saxiskt parti, hvilket blott väntade på ryssarnes antåg för att låta höra af sig; han presenterade äfven för tsaren Patkul såsom den, hvilken bildat detta parti och tillika vore upphofsman till planen mot Riga¹). De svenska sändebuden hade imellertid af tsaren med en verkligt cynisk ironi fått att hemföra fredsbekräftelse och försäkran om god grannsämja, hvilken dock tsaren undandragit sig att besvärja.

Den af Patkul föreslagna »entreprisen» mot Riga skulle nu bringas till verkställighet. Hemligen hade August låtit 2,000 man rycka in i Samogitien; de anfördes af Paykull, tills Flemming hunnit anlända, samt lägrade sig vid Janischek (Janiska), 12 geogr. mil från Riga; groft artilleri var skickadt öfver Lübeck och Danzig till Polangen under förevändning, att man der ämnade låta anlägga en örlogshamn. Patkul begaf sig, troligen i förväg, hem från Moskva samt slog sig ned i Kurland hos major Vietinghoff på Herbergen, der han pådref förfärdigandet af en mängd »präparatoria», såsom stormslangar, pontoner m. m.²). Den 7 (17) December anlände den från sin beskickning återkomne Carlowitz till Riga, der han af den intet ondt anande generalguvernören Erik Dahlberg på ett förekommande sätt mottogs samt dröjde i fem dagar. Den ursprungliga planen att för öfverrumplingen använda julnatten hade måst öfvergifvas, emedan de militära anstalterna ej till dess hunno bli färdiga; man måste något uppskjuta den. Carlowitz uppgaf därför för Dahlberg, att han om sex veckor ämnade återkomma.

Vid denna tid företog Patkul i sällskap med Vietinghoff en nattlig kunskaparefärd till nejden af Riga och återvände några dagar före jul till kurländska gränsen. Derefter uppehöll han sig för det mesta i saxiska lägret; blott en gång i veckan for han, eskorterad af 50 eller 60 ryttare till Herber-

¹) Journ. de Pierre le gr. I. § 10.

²) Dahlbergs relation om det polska inbrottet i Lifland, p. 21 (Riksark Livon. nr 227).

gen, der han hos Vietinghoff »gjorde sig lustig»¹⁾. Redan i medlet af Januari trodde man sig färdig att våga försöket: i 500 à 600 sammanskaffade slädar fördes soldater, klädda som bönder i hvita vadmalsrockar, öfver den hårdt tillfrusna Düna. Men den ovanligt starka kölden i förening med den snart gjorda upptäckten, att Riga var väl bevakadt, gjorde för denna gång företaget om intet²⁾. Då Dahlberg, som snart blef under rättad härom, vidtog ytterligare bevakningsanstalter och lät uppställa en ryttarpostering vid gränsen, sökte man i sjelfva denna försigtighet en krigsanledning. Paykull skref, den 3 (13) Febr., ett bref till Dahlberg, hvori han beklagade sig öfver, att man i Riga »gjort præparatoria icke annorlunda, än som om man förmodade en verklig fiende» och derigenom tyckts lägga i dagen sin »fiendtliga intention». Brefvet påstås härröra från Patkuls ingifvelse³⁾ och bär verkligan märkbart spår af hans sinnesart.

Då detta bref afgick, var man i det närmaste färdig med anstalterna till ett nytt inbrottsförsök, af hvilket man väntade sig större framgång. Carlowitz' föregifna fordon, hvilka utgjordes af tolf stora täckslädar med deruti gömda soldater och vapen, skulle, med åberopande af den förut gifna tillåtelsen, införas i Riga natten till den 11 Februari. Efter slädarne följde en liten eskort af dragoner och på ett längre afstånd efter denna framsmög den saxiska hufvudstyrkan, vid hvilken Flemming och Patkul befunno sig. I närheten af byn Oley stötte slädarne på den svenska ryttarposteringen. Ryttnästaren, som anförde denna, hade redan blifvit varskodd af en resande. Han lossade en kanon, uppsände en raket och skickade ett ilbud till staden; 80 man saxiska dragoner ryckte genast an och öfvermannade den lilla lifländska posteringen. Nu anlände Paykull med ett följe och förestälde den i det längsta stridande ryttnästaren fruktlösheten af att längre göra motstånd, hvadan denne också gaf sig fången⁴⁾. Den saxiska

¹⁾ Reimers' berättelse i Dahlbergs relation Bil. B. 10.

²⁾ Jfr O. Sjögren, Otto Arnold Paykull uti Hist. Tidskr. 1881, 2 h. sid. 134 samt 1882, 3 h.

³⁾ Neueröffn. Lif. Theatr. Nordberg I. 66 uppger, att enligt en senare anländ underrättelse Paykull skulle skrifvit brefvet på Patkuls inrådan; I. 71 säger han, att Patkul skrifvit det.

⁴⁾ Ryttn. Dieterichs rapport i Dahlbergs rel. Bil. B. 10. Wernich citerar en rapport af en öfverste Albec.

hufvudstyrkan, som utgjorde 12,000 man fotfolk under Westromirsky och 600 dragoner under öfverste Brauser, hade under tiden hunnit fram; Flemming var med såsom öfverbefälhafvare, i hans följe voro Carlowitz och Patkul. Kl. 7 på morgonen befunno de sig på den mot Riga liggande stranden af Düna (vid Thorn), der man såg blixtarne och hörde knallen af de från Rigas vallar aflossade larmskotten. Slöjan var nu sönderrifven, och öppen fiendtlighet hade inträdt. Egentligen för att erhålla behöfliga kanoner bemäktigade Paykull sig Kobron-skansen, som låg i närheten; saxarne funno der 16 kanoner, hvilka de riktade mot staden, i hvars närhet Flemming till en början dröjde.

Patkul drog, eskorterad af en ryttarskara, genast inåt landet hän mot Wenden och Wolmar. Det kunde ske utan fara, då derstädes ännu ej funnos andra trupper än de för Rigas försvar behöfliga. Flemmings afsigt var att från Riga afskära de 1500 ryttare, hvilka under Tiesenhausens befäl skyndade att undsätta stadens garnison, men äfven detta misslyckades. Då drog äfven Flemming inåt landet och förenade sig med Patkul. Under skydd af denna styrka vågade sig äfven Löwenwolde åter in i Lifland¹⁾. Patkul, som nu flitigt sökte sätta sig i förbindelse med adelsgodsen, hade mycket att beställa för att utsprida konung Augusts »patent», erbjuda hans »salvegardes» samt skaffa namnunderskrifter på en till polske konungen uppsatt trohetsadress; dessutom skulle ju nu sättas i gång den så storstatligt bebådade uppresningen. Äfven hans framgång blef dock klen; han fick väl patentbrefven spridda och några salvegarden i hemlighet mottagna; men näppeligen torde någon hafva undertecknat hans tillgifvenhetsadress, och den i rörelse satta landtbefolkningen hotade, såsom man kunde vänta, mera adelsgodsen än svenskarne²⁾. Dahlbergs genast utfärdade varningsbref gjorde en god verkan; han uppmanade kraftigt en hvar att »icke lemna ringaste gehör hvarken åt patentet eller åt de i landet kringströfvande fiendtliga trupperna samt deras emissarier, goda ord, inställsamhet och persuasioner»; i en särskild skrifvelse tillhölls presterskapet att förmana sina

¹⁾ Kelch II. 78.

²⁾ Nordberg (I. 74) uppger, att dessa bönder »gäfvos sig tillhoppa under Patkuls beskydd».

vilsledda församlingsbor, hvilka »föranledts att slå sig till fienderna, röfva, bränna och förhärja»¹⁾. Det behöfdes ej mer för att afstyra det tillämnade ofoget.

Den 28 Februari (9 Mars) uppehölo sig Flemming och Patkul på slottet Wenden; i deras sällskap var då äfven en major Minkowitz, släkting till Paykull. Om Patkuls verksamhet på Wenden och i dess omnejd yttras i ett bref från denna tid: »Patkul är continuerligen med skrivande occuperad. Han försäkrar bönderna öfverallt, att de snart lära få ett annat herradöme; jämväl flatteras de med förtröstan, att de skola hjälpas med bröd och sädeskorn. Dertill försäkras dem, att mera manskap med stycken vore från Saxen till lägret för Riga kommet, men att moskoviterna skola hålla den svenska succursen på afstånd.» Till sin moder skickade han salvegarde för godset Linden tillika med ett bref, hvori han lofvade så bedrifva, att hon »icke skulle hafva det ringaste besvär af de främmande trupperna», och beklagade, att han ej kunde personligen göra henne något besök, »emedan,» skref han, »jag allena eller med helt litet folk icke kan våga mig in i landet». Men den på godset bosatte amtmannen Schuhmacher skickade både salvegardet och brefvet direkte till Dahlberg, hvilken utfärdade ett plakat, deri mottagandet af sådana aktstycken strängeligen förbjöds²⁾. Patkul förde imellertid högt språk; man viste berätta, huru han sig »vanterat, det af honom häröra skulle alla de Sverige öfverhängande vidrigheter»³⁾. Han vågade sig en gång fram till Papendorf, der han med pastor Tempelmann hade ett i flere hänseenden märkligt och äfven för hans egna föregående lefnadsöden upplysande samtal, hvarom Tempelmann genast till Dahlberg insände en utförlig berättelse⁴⁾.

I medlet af Mars efter eröfringen af Dünamünde återvände Flemming och Patkul på konung Augustus kallelse till

¹⁾ Dahlbergs varningsbref äro upptagna i hans relation, aftryckta hos Nordberg i Livonica (fasc. 1) samt i Gadebusch, Liefl. Jahrb. VII. 63—68.

²⁾ Dahlbergs relation p. 45. De båda brefven och salvegardeplakaten äro upptagna bland bilagorna. Limiers IV. 394—405 uppger, att P:s mor vägrat mottaga honom.

³⁾ Öfverstlieutn. Rislers bref till öfv. Douglas af d. 29 Febr. Dahlberg, rel. Bil. R. 5.

⁴⁾ Originalen till Tempelmanns ber. är infördt som Bil. till Dahlbergs relation. Den är aftryckt i Gadebusch, Lifl. Jahrb. VII.

Polen, och befälet öfver de i Lifland stående saxiska trupperna öfverlemnades åt Paykull¹⁾. Att konung August var vid dåligt lynne öfver den snöpliga utgången af »entreprisen», är nog troligt, äfven om han icke, såsom ryktet trodde sig veta, belagt Flemming och Patkul med arrest. Patkul sökte så mycket möjligt var kasta skulden på Flemming²⁾. Han lyckades också bibehålla sig i konungens förtroende, ja synes hafva stigit än högre deri. Den skrytsamma uppgiften, att han »såsom närvarande minister haft alla etats- och krigsdepecher under sin direction²⁾, är icke alldeles utan grund. Bland annat uppsatte han och kontrasignerade vid denna tid konung Augusts skyddsbref för Rigas handel (synnerligen med hänsyn till de engelska och holländska köpmännen) samt instruktionen för generalmajoren v. Langen, hvilken afsändes i beskickning till tsaren; enligt nämnda instruktion skulle tsaren uppmanas att vid det förestående inbrottet i Ingermanland och Finland icke låta »sina trupper, synnerligen tatarer och kosaker, öfva grymhet mot människor eller bortsläpa dem i trälldom», utan hellre följa det af polske konungen i Lifland gifna exemplet. Vidare borde han naturligtvis utlofva, att »alla före reduktionen innehafda rättigheter och privilegier skulle blifva återställda», då han (genom att sålunda locka adeln till förräderi) skulle »draga sinnena till sig, märkligen försvaga Sveriges force samt bättre och säkrare conservera sina conquêter».

Sina förespeglingar om ett polskt anhang i Lifland sökte Patkul efter sin återkomst till Varsjav styrka genom uppvisande af till en del måhända verkliga, men troligen mest föregifna bref och fullmakter från lifländska riddersmän, hvilka sades önska en förening med Polen. Bland annat visade han en, förmodligen af honom sjelf uppsatt, förteckning på adelsmän, som sades vilja underteckna tillgifvenhetsadressen till

¹⁾ Journal de Pierre le gr. II. p. 11. Af Dahlbergs relation synes, att så skett. Så berättar också Kelch (Contin. p. 91). I följd af vanlig namnförvexling gör deremot Nordberg (I. 80) Patkul till befälhafvare; det samma göra efter honom Voltaire, Limiers, Gadebusch, Bernoulli, Wernich och Fryxell. Carlson (VI 281) gör det samma, men omtalar ändå Wachslagers bref af den 24 Maj, der Patkul nämnes såsom »löpande omkring» Varsjav. Bäckström (XVII. 80) har deremot den riktiga uppgiften.

²⁾ Echo § 29. De i texten omnämnda af Patkul kontrasignerade skrivelser äro aftryckta som bilagor till denna pamflett.

konungen, men ej ännu vågade det; han hade därför undertecknat nämnda skrifvelse sjelf, föregifvande att det skett i lifländska ridderskapets namn¹⁾, liksom han också å nämnda ridderskaps vägnar utgifvit reversen till kardinal primas. Föga vans emellertid med dessa bemödanden: man utverkade visserligen ett bifall till krigets fortsättning, men några penningar anslogos icke. Redan började August ångra det lättsinnigt företagna kriget, men afhölls genom Patkuls förespeglingar från att söka fred, så mycket mer som en till saxiska lägret afsänd kurir från ryska gränsen medfört den underrättelsen, att tsaren i spetsen för minst 40,000 man beredde sig att inbryta i Ingermanland.

I Varsjav togs äfven tvifvelsutän Patkuls biträde i anspråk vid uppsättandet af konung Augusts krigsmanifest, hvilket i Juni utkom under titeln *Justæ vindiciæ*. Såsom krigsanledning uppgafs, att konung August redan vid sitt uppstigande på polska tronen i *pacta conventa* utfäst sig att återtaga Lifland, att Sverige genom reduktionen och våldförandet af lifländska ridderskapets privilegier brutit freden i Oliva, att lifländska ridderskapet i sin nöd anhållit om hjälp af polske konungen, och att dessutom Sverige fiendtligt uppträdt mot dennes bundsförvandt, konungen af Danmark. Redan i det obesvärade förfarandet med sanningen och i drifvandet af vissa älsklings-satser om de lifländska förhållandena igenkännes Patkul, hvars sedvanliga talesätt på mer än ett ställe återfinnas. Från svensk sida svarades eftertryckligt genom skrifterna: *Veritas a calumniis vindicata, Livonia perfide cruentata* (förf. af Th. Polus) och *Examen causarum, quas etc.* (förf. af O. Hermelin). Patkuls person, ehuru blott nämnd i förbigående, skonades icke. Så mötes det föregifvandet, att liflänndarne sjelfva inkallat polske konungen, med frågan, hvarför konungen då ej låtit trycka den från adeln och borgerskapet i Riga ingifna underdånighetsförklaring, som han säger sig hafva i sina händer. Derpå svaras: »Uppenbarligon därför, att det endast är undertecknad af en lifdömd öfverlöpare, Joh. Reinh. Patkul, hvilken konungen af Polen mot sitt gifna ord beskyddar.»

¹⁾ Skrifvelsen förvaras i Dresdenerarkivet. Slutet lyder: »In Namen der Landrätthe, Landmarschalls und der samtlichen Ritterschaft als dero Gevollmächtiger und negotiorum gestor (sic.) Johann Reinhold Patkul.»

Från Wachslager ankom nu till den svenske befälhafvaren O. Vellingk ett från Breslau den 24 Maj dateradt bref, deruti bland annat omtalas, hurusom Patkul i Varsjav »lopp omkring» för att stämma polska herrar gunstigt för kriget genom förespeglingar om en blifvande uppresning i Lifland, som bevis hvarpå han återopade bref och fullmakter, dem han föregaf sig hafva från lifländska adelsmän och borgare mottagit. Med anledning deraf lät Dahlberg på konungens befallning sammankalla till Riga ett ridderskapskonvent (6 Juni), der han äskade, att ridderskapet skulle högtidligen protestera mot de af Patkul utspridda beskyllningarna och förklara honom sjelf för en äre-skändare. Ridderskapet, som nu hade till ordförande den gamle G. L. Budberg, drog sig väl i början något för att afgifva den äskade förklaringen, sökte åtskilliga undanflykter och sade sig frukta för Patkuls hämnd i den händelse, att under krigets skiften de saxiska vapnen finge öfverhanden. Slutligen lät det dock förmå sig att underteckna en redan uppsatt eftertrycklig deklaration¹⁾. »Vi betyga,» heter det, »inför den högstes allseende ögon, inför konungens tron, inför hela världens allmänna domstol, att, såsom våra förfäder från den tid, då de samt med denna provins efter den högstes vilja trädte under svenske kronans lydno, oförkränkt bevarat sin undersåtliga trohet samt med osvikliga tecken betett den inför all verden; alltså har ock det nuvarande ridderskapet icke mindre än sina förfäder städse framhärdat i ståndaktig trohet samt skyldig pligt och huldhet mot Sveriges stormäktiga krona samt önska att med sina efterkommande i lång tid få förblifva under den svenske konungens kristliga, rättrådiga och nådiga regemente . . . Med desto större frimodighet kunna vi därför betyga, att vi hvarken en corps eller enskildt haft någon intelligence med Patkul och hans complicibus, aldrig gifvit honom hvarken skriftligen eller muntligen någon fullmakt eller till något sådant samtyckt eller ens plägat råd derom . . . Vi förklara ock, i fall våra namn skulle på en sådan lista befinnas tecknade, honom för en ertzcalumniant och äretjuf, tills han med vår egenhändig handskrift verificerat den föregifna listan eller fullmakten.» Ridder-

¹⁾ Låses, liksom referat öfver de föregående förhandlingarne, hos Schirren l. c. p. 290—95. I original på riksark. Livon. 498 (Acta rörande Patkul). Om konventets och borgerskapets förhandl. se Kelch Contin. 106—112

skapets skrifvelse är undertecknad af 135 ädlingar; måhända kändes det något påkostande för G. L. Budberg att sätta sitt namn i spetsen för dessa. Liknande vitnesbörd afgafs också af Riga stads magistrat, som förklarade sig »lefva i den tillförsigt, att K. M. allernådigst är förvissad om något annat och bättre angående denna stad, än hvad Patkul på äreskändande vis tillåtit sig utsprida och föregifva».

✓ Man har ofta framställt det genom reduktionen i Lifland alstrade missnöjet såsom det nordiska krigets egentliga brandfackla. Detta är riktigt så till vida, att *en* lifländare, Patkul, af harm öfver reduktionen mer än någon annan bidragit att tända och underhålla detta olycksaliga krigs låga, dervid i förstone begagnande förespeglingen om lifländarnes förmenta eller måhända af enskilda uttalanden förmodade upprorsanda som tändsats. Men har också någon tillstymmelse till en dylik anda hos lifländsk och svensk adel funnits, icke hafva dock några nämnvärda »svårigheter, som hade sitt upphof i den af samma reduktion uppsprungna inre fiendtligheten» vållat »förlusten af Sveriges genom segerrika krig förvärfvade yttre väldet». Det må med sanning kunna sägas, att, i det hela taget, Liflands ridderskap och folk genom att i sin mon med redlig trohet och prisivärdt mannamod afvärja det öfverraskande, svekfullt planlagda öfverfallet möjliggjorde Narva- och Düna-slagen samt, i följd af dessa, krigets förflyttande utom det svenska väldets gränser. Lifländska riddersmän, som kämpade i Karl XII:s härar, hafva utomlands gifvit sina bidrag till de hjeltebragder, som slutligen drogo den hårda veder-gällningen öfver uppviglaren sjelf, och inom eget land under en snart hopplös kamp mot den ryska invasionens öfvermakt ståndaktigt hållit ut i nödens och olyckans dagar. Ännu då Sveriges makt genom Pultavaslaget blifvit bruten och sjelfva Lifland var i ryssarnes hand, öppnade dock ej Riga förr än efter ett segt motstånd sina portar. Reduktionen, som i det hela var äfven för Lifland till välsignelse samt af detta lands egna äldre häfdatecknare försvaras, har ej vållat det svenska stormaktsväldets fall, för hvilket förklaringen ur inre grunder i stället må sökas uti krigarlynnets öfverspänning och i det kungliga enväldets missbruk.

Det lifländska ridderskapets förklaring, hvilken Patkul först under det följande året kom i tillfälle att läsa, gick honom då hårdt till sinnes. Hans vrede urladdade sig då i de ursinniga smädeord mot Dahlberg, hvilka han nedskref eller lät nedskrifva i den med namnet Echo titulerade pamfletten. »Man må», heter det, »anse denna förklaring som ett af den lättfärdige gamle bofven Erik Dahlberg utkläckt och stiliseradt smädecharteque, för hvilket jure retorsionis alla deri innehållna äreröriga expressiones härmed cum fœnore återkastas honom i halsen. Denne calumniant och äretjufl må veta, att det icke är obekant, hurusom han i sin genealogi icke behöfver taga många steg tillbaka, utan att stupa öfver en massiv odisputabel svensk bonde. Och emedan bonderot i sina grenar sällan öfverflyttar dygdiga och ädla sentiments, så finner man lätt, att han, såsom en rustica progenies, af riktigt bondeskrot och -korn hopsatt, vore skickligare att sköta plog och tröskslaga än att regera en så ansenlig provins och ett sådant ridderskap.» Odisputabelt var imellertid, att den gamle Dahlberg, huru det än månde förhålla sig med hans adliga fullblod, i grund utskämt Patkuls »dygdiga sentiment» och tillintetgjort ej blott hans plan att tillställa inre söndring i Lifland utan till och med försöket att genom förespeglandet af en dylik söndring uppvigla.

I medlet af Juni 1700 afreste konung August till saxiska hären och uppehöll sig någon tid i Mitau-lägrät. Patkul, som redan vid denna tid möjligen utnämnts till generalmajor, var honom följaktig ¹⁾. Den 20 Juli öfvergingo saxarne Düna, och Vellingk såg sig då tvungen att med sitt fotfolk draga sig under Rigas kanoner. La Forest sändes nu med 4,000 man, mest kosaker, för att eftersätta det finska rytteriet, som dragit sig bakom Aa; Patkul följde med, antagligen för att åter använda sina konster till befolkningens uppviglande; någon andel i befålet måtte han äfven haft. De af konungen under-tecknade och af Patkul kontrasierade skyddsbriefven medfördes till utdelning. De efterlefdes dock ej bättre, än att det vilda kosakföljet ströfvade kring i landet under mord och

¹⁾ Theatr. Europ. 1700 p. 291. Neueröffn. Liefl. Theatr. p. 52. Den Patkul tillagda titeln kan dock möjligen grunda sig på den vanliga förvexlingen med Paykull. Jfr Wernich I. 212.

plundring, fastän Patkul, som väl var generad af sitt sällskap, skall hafva låtit hänga några af de plundrande och på andra afskära högra örat. Något nämnvärdt resultat vans icke med detta tåg ¹⁾.

Rigas bombardering, hvarmed konung August gjort en början, blef ej fullföljd; belägringen pågick allt lamare och blef slutligen alldeles upphäfd (den 15 Sept.). Patkul har påstått, att det är han, som af deltagande för staden förmått konungen »genom allahanda för dennes intresse conforma grunder» att inställa bombardementet samt äfven »genom andra personer ytterligt bemödat sig att derhän disponera honom» ²⁾. Troligare är, att underrättelsen om den i Trawenthal afslutna freden åstadkommit hela belägringens upphäfvande. Äfven tsaren fick skäl till oro, sedan han genom Patkul erhållit underrättelse, att Karl XII med svenska hären afseglat från Skåne ³⁾.

Slaget vid Narva, som omintetgjorde den mellan de förbundne aftalade fälttågsplanen, synes mer hafva modfält konung August än tsaren. På mötet i Birsen (Febr. 1701), hvilket påstås hafva tillkommit genom Patkuls föranstaltade ⁴⁾, var det tsaren, som kraftigast yrkade på krigets fortsättning. August var här åtföljd af Pflugk, Witzthum och Bose; äfven Patkul var med och skall efter bästa förmåga hafva sökt fasthålla konungen vid förbundet med Ryssland. Här hade han sitt första sammanträffande med den ryske kansleren Feodor Golovin, hvilken var Peter följaktig och i den följande tiden skulle komma att i stor utsträckning begagna sig af Patkuls tjänster. I Birsen arbetade tsaren ifrigt på att draga polska republiken in i förbundet mot Sverige; i synnerhet sökte han för detta syfte vinna den polske underkansleren Szuka; äfven härutinnan gafs ett uppslag för Patkuls följande verksamhet ⁵⁾.

I Augusts omgifning hade Patkul att motarbeta ett fredsparti, hvilket leddes af premierministern Beuchling och redan började öfva inflytelse på den vankelmodige konungen. På

¹⁾ Neueröfn. Lief. Theatr. I. c. Theatr. Europ. 1700. Wernich I. 215. Om kosakernas framfart Kelch, Contin. 117.

²⁾ Echo § 29. Delvis kom emellertid bombardementet i stånd. Kelch Contin. 119—21.

³⁾ Bergmann, Peter der Grosse II. p. 19.

⁴⁾ Riegels, Fredrik IV:s hist. 411.

⁵⁾ Om mötet i Birsen se Wernich I. p. 233.

Beuchlings störtande arbetade franska sändebudet du Heron jämte Bose, Pflugk och Fürstenberg, hvilken sistnämnde också blef hans efterträdare; till dem slöt sig efter bästa förmåga Patkul. Dennes egen betydhet inom konungens omgifning var imellertid i aftagande. Misslyckandet af hans anslag och upptäckten af hans förespeglingars tomhet torde dertill i sin mon hafva bidragit; hans rastlösa intrigmakeri och hans odrägliga öfvermod skaffade honom allt flere ovänner. Till Flemming stod han redan i mindre godt förhållande, och han stötte sig fortfarande med allt flere.

Under sådana förhållanden måtte Patkul verkligen hafva hafva haft men af de tillvitelser, som från svensk sida gång på gång framkastades mot honom. Tillmälen sådana som »lifdömd förrädare» och »öfverlöpare» stodo illa tillsammans med de »dygdiga och ädla sentiments», hvilka ju officielt skulle tillerkännas en hög herre af förnäm ätt; de kunde vara dubbelgenerande, då han bland sina lika förnäma och högättade medbröder började räkna många vedersakare. Han blef därför betänkt på att genom imponerande auktoriteter, hvilkas tjenstvillighet han kunde påräkna, blifva från sådana tillvitelser frikänd. Af konung August utverkade han därför åtsig en kongl. skrifvelse, deri han på förhand förklarades vara från svensk sida «zur Ungebühr blamiret» och bemyndigades att af juridiska auktoriteter kräfva utlåtanden (responsa), hvilka, »fritt och obehindradt samt utan anseende till person» afgifna, sedan fingo, i förening med hans egen deduction, utan censur till trycket befordras. I början af år 1701 erhöi han också i följd deraf två för sig gynsamma responsa, det ena på tyska och enligt uppgift¹⁾ från Kristian Thomasius, det andra på latin från Schöppenstuhl i Leipzig samt dateradt i Mars 1701; om deras innehåll är förut taladt. Kort efter utlåtandenas inhändigande torde äfven hela den digra samlingen, som fått titeln »Gründliche, jedoch bescheidene Deduction» hafva i tryck utkommit. Till Sverige sändes från Stettin och Hamburg tre exemplar af boken, som sålunda äfven der snart nog blef bekant. I skrifvelse af den 6 Sept. till konungen föreslog nu rådet, att Patkuls deduction samt de båda responsa skulle »offentligen af böfveln förbrännas och aboleras», samt

¹⁾ Bernoulli, Beitr. zu Patkuls Berichte.

understälde honom en på förhand uppsatt »notifikationskrift» om exekutionen mot de nämnda skrifterna, »varandes jämväl derutinnan korteligen och en général vist, af hvad för stor arghet och förmätenhet de samma bestå». Dessutom föreslogs, att lifländska ridderskapets samt Riga magistrats utlåtanden, genom hvilka liflänarne »på den ena sidan betygat deras oskuld, på den andra tvyat och förbannat Patkuls förr som nu sedermera brukade skändeliga och rebelliska förehafvande», skulle, innan exekutionen egde rum, af trycket utgifvas. I svar af den 12 Sept. gillade konungen rådets förslag, men föreskref, att konung Augusts i deductionen införda skrifvelse, rättegångsskrifterna i högmålet samt »collectanea livonica» skulle uttagas, innan förbrännandet egde rum. I December verkställdes den ådömda exekutionen (antagligen blott på två exemplar, ty det tredje hade öfversändts till konungen) och »notifikationskriften» utgafs i tredubbel upplaga, på svenska, latin och tyska ¹⁾.

Ännu i Maj 1701 låg Karl XII qvar i Lais, men man motsåg med fruktan hans stundande uppbrott. För att hålla hertig Ferdinand af Kurland vid godt mod skref Patkul honom till med försäkran, att en rysk hjälphär vore i antågande, hvarjämte han omtalade de anstalter, som voro i görningen för att hindra svenskarnes väntade öfvergång öfver Düna och redogjorde för det saxiska infanteriets effektiva styrka ²⁾. Den ryska hjälphären, 20,000 man under furst Rjepnin, anlände också snart. Anstalterna för att hindra Karls framttåg voro imellertid fruktlösa. Dünaslaget öppnade snart för svenskarne vägen genom Kurland.

Från sjelfva slaget höll sig Patkul visligen undan ³⁾; han synes ej ens hafva varit i närheten af slagfältet. Det berättas

¹⁾ Konung Augusts bref af den 21 Dec. 1700, infördt i *Deduct. Inl.* § 5. Svenska rådets skrifvelse af den 6 Sept. 1701, i kopia, på riksark. (Biogr.). Karl XII:s svar af den 12 Sept. 1701, aftr. i *Handl. rör. Sv. hist.* I. Notifikationskriften utgafs under titlarne »Rättmätigh näpfst», »Rechtmäßige Ahndung» och »Justa animadversio», hvardera upptagande 4 quartblad.

²⁾ Patkuls bref af den 19 Maj 1701 till hert. af Kurland. Ett transsumt deraf finnes på riksark. *Curlandica* (Contenta der herbei gehenden Briefe und Documente). Möjligen lär också sjelfva brevet der finnas.

³⁾ Kelch (Contin. p. 215) och Nordberg (I. 118) hafva riktigt uppgifvit Paykull som anförare för det saxiska infanteriet i nämnda slag. En af berättelserna derom (upptagen i *Livonica* fasc. VIII p. 10) har genom

i stället, att han vid den tiden uppehållit sig två mil från Varsjav och der tillstått ett om kitslighet och öfvermod vittnande upptråde. En öfverstlöjtnant Sempol, född fransman, med hvilken han råkat i ordvexling, blef nämligen i sitt kvarter af honom och hans följe öfverfallen samt slagen med en käpp. Sempol utmanade då Patkul till duell på pistoler, men Patkul, hvilken såsom utmanad fick välja vapen, fann mera lämpligt att slås med värja; han lyckades dock äfven med detta vapen så illa, att han blef sårad i foten och i sidan; »man säger», heter det, »att hans lefver och lunga äro skadade; dock lär han lefva, men hans kontrapart skall utan blessyr hafva undkommit»¹). Möjligen härleder sig deraf den stundom förekommande uppgiften, att Patkul blifvit sårad i sjelfva slaget.

Patkul i rysk tjenst.

Genom de svenska vapnens seger blef Patkuls ställning hos konung August ganska kinkig. Hans öfvermod under framgången hade ådragit honom mäktiga ovänner, hvilka nu, då olyckan kom, blefvo honom dubbelt farliga. Sjelf visade sig konung August efter Dünaslaget mer och mer benägen för fred med Sverige. Patkul var aldrig den, som försummade att i tid sätta sin person i säkerhet, äfven då denna var mindre hotad än nu. I det inre af Ryssland kunde han för sig sjelf vänta större trygghet och på samma gång med bättre utsigter arbeta för det hämndeverk, som nu blifvit hans lifs uppgift. Han tyckes imellertid till en början hafva funnit betänklighet vid att för andra gången blifva öfverlöpare, kanske också ansett med sin fördel och säkerhet mest förenligt att i egenskap af konung Augusts undersåte tjena tsar Peter.

Redan på mötet i Birsen, der Patkul först gjorde bekantskap med furst Golovin, kan tanken på en blifvande verksam-

tryckfel namnet Patkull. Sannolikt af detta tryckfel har Adlerfeld låtit missleda sig. Efter Adlerfeld hafva Voltaire, Fassmann, Limiers och Gadebusch (Lief. Bibl. II. 329) upprepat misstaget; Gadebusch har dock rättat det (i Lief. Jahrb. VII. p. 18). Det hindrar icke, att Fryxell (XXI. 150—53) och Lundblad, ja till och med Sarauw (Feldz. Karls XII p. 67) fortfarande låta Patkul figurera som härförare vid Düna. Deremot hafva Bäckström (XVII. 88) och Carlson (VI. 457) den riktiga uppgiften.

¹) Unterschiedliche Extracte einiger Briefe aus Königsberg, Mitau etc. (På riksbiblioteket i Samtidas berättelser om Sveriges krig).

het i tsarens tjänst hafva hos honom uppstått. För en sådan verksamhet öppnade sig ett stort utrymme. Tsaren gjorde nämligen väldiga anstalter för att reorganisera sin vid Narva slagna här, och som instruktör kunde Patkul lemna ett biträde, som ej vore att försmå. Hans resa till Ryssland måste väl hafva skett med konung Augusts bifall, enär han ännu en tid derefter till namnet förblef dennes undersåte; den kan hafva aftalats redan på mötet i Birsén. Uppgiften, att han redan före Dünaslaget öfvergått i rysk tjänst¹⁾, kan hafva sin grund deri, att han stod i förbindelse med den ryska hjälphär, som var med i nämnda slag och som sedermera under Karl XII:s vistelse i Kurland intog en afvaktande hållning i nejden af Pleskov. Mot slutet af år 1701 är han fullt verksam i tsarens tjänst. Då nu Karl XII mer och mer började fördjupa sig i Polen, beredde sig tsaren att rikta ett förkrossande slag mot de svenska Östersjöländerna. De nya härmassor, som från alla ändar af det stora riket samlades, skulle ordnas och inöfvas efter svenskt mönster; liksom Patkuls biträde här kom väl till pass, så har det helt visst också flitigt anlåtats. Arbetande vid kommissariatet och intendenturen, förde imellertid Patkul icke något militäriskt befäl. Troligt är nog ändå, att han, om än icke i egenskap af anförare, följt med vid ryska härens första inbrott i Lifland, då den vid Rauge tillbakslogs af Schlippenbach; Patkul och hans forne medresiderande stötte så åter och under helt olika omständigheter till sammans. Då ryssarne för andra gången inbröto (i December), uppgifves uttryckligen²⁾, att Patkul var med och åsåg den för svenskarne hedrande, om ock olyckliga drabbningen vid Erastfer; det kattsmygande öfverrumplingsattentatet mot Schlippenbach under julhelgen tyckes också genom likheten med »entreprisen» mot Riga förråda dragen af Patkuls planläggning.

¹⁾ Anecd. concerning the famous Patkul (I inledn. till den engelska öfversättn. af Hagens Berättelse). I Patkuls ryska fullmakt af 6 (17) Juli 1703 säger sig tsaren hafva »för två år sedan låtit efterskrifva och i sin tjänst engagera Patkul, hvarpå denne ock hörsamt och villigt inställt sig». Jfr Bergmann, Peter der Grosse II. 19.

²⁾ Theatr. Europ. XVI. p. 1027. I följd af namnförblandning har Gadebusch (Lief. Bibl. l. c.) uppgifvit, att Patkul var med i slaget vid Hummelshof (nästan samma dag, som han faktiskt var med vid Clissof), men återtagit uppgiften i Lief. Jahrb. VII. 26, förklarande den för »ein grosser Irrthum». Det har ej hindrat, att nämnda »Irrthum» upprepats

Det skymfliga förfarande, som i Stockholm vederfarits Patkuls deduction, och det sedan i tryck skedda offentliggörandet deraf voro honom kanske redan bekanta eller blefvo det nu, då han »unter dem Spolio Livoniæ» bland andra skrifter äfven kom öfver det i tryck utgifna mot honom affattade landtdagsprotokollet af 1700¹⁾. Dettas innehåll tyckes hafva gått honom djupt till sinnes; det är också ej att undra på, om uppvigglaren och den förmente fosterlandsvännen med smärta såg sig så högtidligt desavouerad af sina egna ståndsbröder. Den honom från svenska myndigheternas sida vederfarna skymfen kunde han gifva tillbaka, och han gjorde det äfven. Han utverkade, att skriften »Rechtmässige Ahndung» blef på torget uti Moskva af bödeln bränd med samma ceremonier, som vederfarits hans deduction på Stortorget i Stockholm, och offentliggjorde sedan med anledning deraf en hätsk »Retorsion», hvilken parodierade den brända skriftens innehåll. Med anledning af landtdagsbeslutet 1700 vände sig hans våldsamma förbittring mot svenska styrelsen i allmänhet och mot Erik Dahlberg i synnerhet. De hätska uttrycken deraf utkommo uti skriften »Echo oder Rechtmässige Beantwortung» etc., hvilken väl till en del skrifvits af Patkul sjelf, men sammanfattats af Thomasius, hvars tankegång deruti äfven förråder sig; den utgafs äfven 1701 (utan angifven tryckort och under en konstig författaresignatur). De politiskt frisinniga tirader, som här och der förekomma, passa mer i stycke med Kristian Thomasius än med den ryske agenten.

Vid svenska gränsen föreföll under förra hälften af 1702 intet af betydighet; men i det inre af det stora ryska riket pågick ett omsorgsfullt doldt, ofantligt organisationsarbete i ändamål att med öfverväldigande stridskrafter öppna nästa fälttåg. Från Rysslands alla landsändar uppbadades krigare, hvilka erhöilo god utrustning, försågos med tyska officerare samt disciplinerades och inöfvades efter svenskt mönster. Till detta verks utförande har Patkul i ej ringa mon bidragit, synnerligen hvad beträffar infanteriets uppsättning²⁾. Ryssland har till någon del honom att tacka för uppsättningen af sin första

¹⁾ Echo § 30.

²⁾ Vockerodt, Russland unter Peter dem Grossen (i Herrmanns Zeitgenossische Berichte zur Geschichte Russlands) p. 43.

europiskt reguliera armé. Att han i detta syfte utvecklat en rastlös verksamhet, så länge han uppehöll sig inom Ryssland, kan man nog vara förvissad om, ehuru derom icke mycket berättas. Bättre känner man, huru han utom ryska området nitiskt ansträngt sig för att åt ryska hären förskaffa dugliga officerare. Den 16 April utgaf tsaren en ukas, hvari han gjorde veterligt, hurusom hans förnämsta omsorg för närvarande ginge ut på att upprätta en ny krigshär; han ville derföre antyda alla främmande officerare, som önskade inträda i hans tjänst, att de snarast möjligt skulle anmäla sig hos hans öfverkrigskommissarie, Patkul, hvilken han till den ändan ville befullmäktiga ut till Tyskland. Om de, försedda med dennes intyg, inträffade vid tyska gränsen, så skulle ståthållarne af Kiev och Pleskov förse dem med anspann och säkerhetspass till Moskva; i rättsligt hänseende skulle de komma att lyda under ett för dem särskildt upprättadt stort krigsråd samt egde att, när de så önskade, lemna den ryska krigstjensten ¹⁾.

I detta andra uppdrag afreste nu Patkul ofördröjligen till Polen och Tyskland. Med konung August var han till sammans i lägret vid Clissov och fägnade sig då antagligen åt saxarnes väntade seger. I stället fick han bevitna deras nederlag och skulle af de segrande svenskarne hafva blifvit tillfångatagen, om det ej lyckats konung Augusts lifknekt att draga honom upp ur moraset, deri han fastnat ²⁾. Det berättas, att man några timmar efter slaget sett honom flyktande och barhufvad irra omkring i de närbelägna skogarne.

I Polen blefvo således omständigheterna vid Patkuls ankomst rätt ogynsamma för honom. Han var dock icke den man, som fälde modet så lätt, då blott ingen fara hotade hans egen personliga säkerhet. Han följde konung August på flykten från Clissov till Sandomir och bidrog genom sin verksamhet till, att den derstädes sammankallade riksdagen (i Augusti) intog en svenskfiendtlig hållning. I ett af sina bref till tsaren under en följande tid ³⁾ skryter han öfver, att han med en jämförelsevis liten penningesumma, endast 7,000 thaler, slugt

¹⁾ Läses uti Livonica fasc. X. 1—9. (Detta samlingsverks 10:e fascikel har genom ett tryckfel blifvit betecknad med siffran XI, hvilken siffra derför vanligen vid citationerna plägar användas).

²⁾ Berättelsen om slaget vid Clissov (Samt. ber. om Sv. krig). Kelch 304.

³⁾ Patkuls Berichte XIII. 12 (23) Okt. 1703 (i postscr. p. 54).

använda som bestickningsmedel, mäktat åstadkomma detta resultat. Han intrigerade för att förmå republiken till att söka förbund med Preussen och Ryssland och sökte, för att bereda insteg åt det ryska inflytandet, underhålla oenigheten mellan konung August och Radzjejovsky för att sedan genom tsarens bemedling få dem försonade¹⁾. Ännu i medlet af September var han kvar i Polen. Den 18 September skref Przebendovsky till skattmästaren Rafaël Leczinsky: »Kosaker, tatarer och moskoviter se vi ännu icke i Polen, men väl den, hvilken under det sköna namnet af vår vän och gäst indragit denna götasvärm (svenska hären). Om herr Patkul vet jag blott så mycket, att han, flyktig och af lifländska adeln afsänd(!), har sökt skydd hos konungen²⁾».

Möjligen redan i slutet af September torde Patkul hafva afrest till Tyskland. Han trädde här i förbindelse med det waldeckska hofrådet Huyssen, hvilken af honom förmåddes träda i tsarens tjänst och der utvecklade stor verksamhet. Denne man, hvilken städse flitigt brefvexlade med Patkul, var behjelpig med att taga främmande ingenjörer, manufakturister, gevärssmeder och handverkare i tsarens tjänst samt förmå utländska lärde att till tsaren dedicera sina arbeten. I sådana ärenden besökte Huyssen Berlin, Leipzig, Prag och Varsjav³⁾.

Åtföljd af Huyssen, anlände Patkul till Wien, der han uppehöll sig under de sista månaderna af året 1702. Redan i början af nämnda år (den 16 Jan.) hade tsaren med kejsrerliga hofvet afslutat ett mot turkarne riktadt försvarsförbund, hvilket han nu önskade förvandla i en närmare allians. Patkul fann imellertid hos de kejsrerliga ministrarne föga benägenhet härför och sköt skulden dertill på den föregående ryska beskickningens »ovanliga art att negotiera⁴⁾». För konung August fann han äfven föga sympatier. Då han erinrade om dennes beträngda läge och behof af hjälp, svarade furst Kautnitz: »Ei, so lasset ihn in des Teufels Namen fallen, so wissen wir alle einmal, woran wir sind.»⁵⁾ Han hade äfven i enskildt uppdrag af tsaren att underhandla om en förmälning mellan

¹⁾ Berichte V. 15 (26) Aug. 1703 (p. 2).

²⁾ Zaluski Epist. fam. III. 389. Jfr Hist. de Jablonovsky III. p. 137.

³⁾ Wernich I. p. 293.

⁴⁾ Berichte V. 15 (26) Aug. 1703 (p. 5).

⁵⁾ Patkuls Bedenken af 8 Mars 1705 § 3.

tsarevitsj och en österrikisk ärkehertiginna samt af furst Golovin att åt denne söka utverka diplom som tysk riksgrefve. Under denna sin vistelse i Wien förmådde han äfven den utmärkte härföraren Ogilvy till löftet att inträda i tsarens tjänst, ehuru underhandlingen med honom då ej hann bringas till afslutning.

Vid denna tid och sannolikt under vistelsen i Wien mottog Patkul ett anbud till försoning med Sverige och afvisade det. Sedan riksdagen i Sandomir förklarar sig för konung August, var Karl XII:s seger i Polen, trots segern vid Clissov och eröfringen af Krakau, rätt brydsam. Dertill kommo de oroande underrättelserna om Schlippenbachs nederlag vid Sagnitz, om den grufliga förhärjningen af Lifland, om Nöteborgs belägring och om den ryska angreppshärens väldiga styrka. Uppskakad af dessa olycksbud och sjelf fördjupad i det inre af Polen, önskade Karl allvarligen lugn från den ryska sidan och tillät därför, eller åtminstone motsatte sig icke, en åtgärd, som dock för hans stolta sinne måste hafva känts ytterst motbjudande. Prins Jakob Sobiesky, som uppehöll sig i Breslau, var här mellanhand. Han lät sin biktfader Kilten skrifva till Patkul ett bref, innehållande: att konungen af Sverige förnummit, hurusom Patkul ej vore väl till freds med konung August och således måhända ej obenägen att söndra sig från denne; konungen hade därför uppdragit åt prinsen att till Patkul hemställa, huruvida denne kunde förmås använda sitt inflytande i den riktning, att separاتفred blefve sluten mellan konungen och tsaren eller åtminstone så, att tsaren förmåddes att icke öfva några vidare fiendtligheter mot Lifland; vidare skulle, eftersom det icke blifvit något af med den föreslagna förmedlingen mellan tsarevitsj och den österrikiska ärkehertiginnan, Patkul föreslå för tsaren prins Jakobs dotter såsom gemål åt prinsen; konungen af Sverige lofvade att i sådant fall fullständigt benåda Patkul samt upphäfva den öfver denne fälda domen; i händelse Patkul sedan ej ville förblifva i rysk tjänst, lofvade prinsen att skaffa honom anställning antingen hos kejsaren eller vid enkedrottningens lifgeding¹⁾. Att Patkul

¹⁾ Zaluski Epist. fam. III. p. 289. Heubel. Nordb. I. p. 380. Gadebusch Lief. Bibl. II. 329. Karls benägenhet till fred med Ryssland synes äfven framgå af Patkuls Ber. XIV. 13 (24) Okt. 1703 (p. 63).

vid den skiljoväg, der han nu stod, bestämde sig för den riktning, i hvilken hämndlystnadens ande vinkade, blef snart klart: genast vid sin återkomst från Wien meddelade han brevets innehåll för konung August 1), och då han återvändt till Ryssland, visade han nog, att han ej ämnade uppträda som fredsstiftare, utan tvärt om förvandla kriget till en strid på lif och död. Men för sig sjelf hade han nu också stängt alla utsigter till försoning med Sveriges konung.

Kort efter Nöteborgs eröfring kallades Patkul af tsaren åter till Ryssland: han anträdde resan i Januari 1703. Under färden genom Polen mottog han af fältherren Sieniawski, hvilken vid Daschkov stod i läger mot de upproriska kosakerna, det uppdrag att begifva sig till Paley och söka förmå denne till återlemnande af Bielozerkva. Patkuls bemödanden voro här fruktlösa. Paley vägrade att gifva efter, åtminstone tills han derom finge befallning från Mazepa. Patkul begaf sig då till Baturin, der han underhandlade med Mazepa, äfven här utan resultat. Den senares aktning förlorade han alldeles, då han efter en tid sände honom i present ett kors, besatt med oäkta ädelstenar 2).

Äfven Paley gjorde ett besök hos Mazepa samt erhöll äfven ett handbref från tsaren. Patkul, som nu för andra gången samtalade med honom, fann honom medgörligare, ehuru ingalunda villig att återlemna Bielozerkva. Nu afreste Patkul öfver Kiev till Moskva, der tsaren höll ett segerintåg med anledning af eröfringen af Nöteborg, hvilket hädanefter skulle heta Schlüsselburg. Segerglädjen stördes imellertid genom den hit först nu ankomna underrättelsen om den mellan Sverige och Preussen (den 19 [29] Juli 1703) ingångna traktaten, i följd hvaraf Sverige ädntligen erkände det nyupprättade konungadömet och med detta i Haag afslöt ett i sjelfva verket föga lofvande försvarsförbund; i följd af denna traktats hemlighållande antog man imellertid den samma vara mera betydande, än den i sjelfva verket var, och förstörande rykten om den voro i omlopp 3). I förgelsen deröfver ville tsaren fångsla

1) Wernich p. 292 (cit. Berdemann).

2) Wernich I. p. 310.

3) Jfr Noorden II. 37, 38. E. Carlson, Sverige och Preussen 1701—1709 (Hist. Bibl. 1880 p. 147—50).

det preussiska sändebudet Kaiserling, men Patkul skall hafva förmått honom att afstå derifrån ¹⁾.

I Schlüsselburg, der sedan Patkul under årets första månader till en del uppehöll sig, uppsatte han en till kansleren Golovin stäld skriftlig redogörelse öfver utförandet af sina uppdrag; sjelf gjorde tsaren der ofta besök. Nu inträffade (i Mars) eröfringen af Nyenskans. Tsaren öfverlade då i krigsrådet, huruvida det vore bättre att befästa denna ort eller söka en annan plats, som vore mer lämplig för en fästning. Man beslöt sig för det senare alternativet och fann en sådan plats på ön Retusaari, hvarest, den 16 Maj, grundstenen lades till en fästning, som fick namnet St. Petersburg. Patkul uppehöll sig här i början af Juli omedelbart före sin afresa till Moskva ²⁾. Han har varit med vid den begynnande grundläggningen af detta väldiga segermonumentet. I hvad mon han varit med om den, vet man ej; som öfverkrigskommissarie och dessutom gifvande sig ut för att ega insigter i befästningsväsendet har han åtminstone haft ett lika lägligt som tvifvelsutänksamt önskad tillfälle dertill. Här eller i Schlüsselburg afgaf han den 14 Juni skriftligen ³⁾ ett förslag till upprättande af nya förbund med främmande makter, i synnerhet med Preussen, som nödvändigt borde dragas från det goda förståndet med Sverige.

Redan på mötet i Birsen hade tsaren låtit framlysa sin afsigt att söka vinna polska republikens inträde i det mellan honom och konung August förnyade förbund, hvars skriftliga besegling ännu återstod. Att bringa dessa planer till verkställighet blef nu Patkuls uppdrag. I ett försäkringsbref (capitulation) af 6 (17) Juli 1703 ⁴⁾ befullmäktigades han som envoyé extraordinaire vid polska och kejsrerliga hofvet; han utnämndes också till verkligt geheimeråd med 2,000 rubel i lön samt erhöill generalmajors värdighet och ett regemente till fots »med dertill hörande beneficier och rang enligt vår krigs-état». Å sin sida afgaf Patkul en edlig trohetsförsäkran (af samma datum, deri han bland annat förband sig att »ej

¹⁾ Wernich I. p. 314.

²⁾ Berichte IX. 7 (18) Sept. 1703 (p. 11).

³⁾ Berichte XI. 18 (29) Sept. 1703 (p. 25).

⁴⁾ Infördt i Büschings Magazine XV. p. 300 med anteckning, att det utskrifvits efter ett koncept, som synes hafva varit uppsatt af Patkul sjelf. Äfven Patkuls edliga trohetsförsäkran är der införd.

förtiga, utan uppenbara allt, som kunde lända till tsarens skada».

I Juli afreste Patkul från Petersburg öfver Novgorod till Moskva, der han inträffade i början af Augusti. Derifrån gick hans väg öfver Smolensk och Mohilev till Varsjav, der han skulle som envoyé biträda ryske ambassadören, furst Dolgoruky. Som befullmäktigad politisk intrigmakare arbetade han vid sidan af denne och korresponderade i sådant värf med furst Golovin, ibland äfven med tsaren sjelf, ehuru under förpligtelse att i alla sina förehafvanden samråda med furst Dolgoruky. Först och främst hade han i uppdrag att, »kosta hvad det ville, bringa det derhän, att man icke släppte konung August och polska republiken ur händerna»¹⁾. Dertill kommo tidtals honom uppdragna förhandlingar med kejslerliga och preussiska hofven. Vidare skulle han fortfarande söka att åt ryska hären anvärfva framstående utländska officerare. Slutligen hade han äfven åtskilliga uppdrag af finansiell art att utföra.

Ryssland har under en följande tid utfört storverk genom sin sluga, intrigfärdiga diplomati; man öfverdrifver ej, om man påstår, att Patkul blef denna diplomatis vägvisare, banbrytare och föresyn. Genom honom tog den ryska statskonsten sitt inträde i de europeiska kabinetter; hon har sedan der vunnit en högre plats, än lärmästaren ens förmått ana, men står till honom ändå i en förbindelse, som hon hvarken kan eller vill förneka. För Patkul gälde nu endast Rysslands intresse, hvilket för tillfället sammanföll med hans eget. De förpligtelser, som han fordom haft till konung August, erkände han ej längre som bindande, och som representant för en vänskaplig makt stod han ingalunda i allt på dennes sida. Redan före sin ankomst till Varsjav anmärkte han i en af sina skrifvelser²⁾, att Dolgoruky »bort använda alla ministerknepp för att förhindra försoningen mellan konungen och kardinal primas eller åtminstone ställa så till, att reconciliationen skedde genom förmedling af tsaren», samt föreslog, att tsaren skulle åtaga sig medlareskapet i allmänhet mellan konungen och de missnöjde i Polen, dock så, att misshälligheterna ej

¹⁾ Golovins skrifvelse af den 30 Aug. 1703. Berichte XIII. Bil. A.

²⁾ Berichte V. 15 (26) Aug. 1703 (p. 4).

skulle helt och hållet biläggas, »på det konungen må bli nödsakad att hänga fast vid tsaren och republiken deremot få orsak till fruktan, så mycket mer som anledning vore att befara en separatfred mellan Sverige och Polen». Han antyder ock, hurusom tsaren borde söka att på ett bättre sätt, än dittills varit fallet, med penningar vinna anhängare bland de polske stormännen.

I början fruktade Patkul, säkerligen icke utan skäl, att han skulle röna motvilja hos konung August. Om äfven denna farhoga hade någon grund, så var August allt för skicklig skådespelare för att icke, då det rörde en person, af hvilken han numera hade så mycket både att hoppas och att frukta, kunna aflägsna den. I skrifvelse från Dolgoruky underrättades Patkul, att konungen uttalat sin belåtenhet öfver den åt honom uppdragna beskickningen. Strax efter hans ankomst lät August genom Fürstenberg framföra sin försäkran om all kongl. nåd och protektion samt löfte om nödiga omsorger för envoyéns personliga säkerhet. Redan samma afton måste han, ännu i reskläder, incognito göra konungen ett besök och fick följande dagen i offentlig audiens aflenna sitt kreditiv¹⁾. Konungen uttalade sig med stor ovilja mot Beuchling, hvilken han (i April) låtit inspärra på Königstein²⁾, och sköt på denne skulden för all föregående opålitlighet i förhållande till tsaren.

Om sina polska undersåtar hade konungen icke något godt att berätta för Patkul. Han sade sig bland dem icke ega någon enda verkligt tillgifven anhängare, om än en och annan torde så ställa sig; sjelf fann Patkul snart det samma om deras tänkesätt mot tsaren. Hos Polens stormän rådde i allmänhet längtan efter fred med Sverige och en stark ovilja mot Ryssland. Patkul, som kom för att draga kriget och det ryska inflytandet öfver landet, viste därför, att han sågs med bitter ovilja. Alltid rädd om sin egen säkerhet, uppehöll han sig uti Varsjav i djupaste incognito. I början närmade han sig endast till Lubomirsky, Augusts minst opålitlige anhängare, hvilken kände hans undagömda vistelseort och hemlighöll den³⁾. Under sådana förhållanden kunde han i förstone, och

¹⁾ Ber IX. Varsjav 7 (18) Sept. 1703 (p. 12).

²⁾ Lettres hist. XXIII. Maj 1703 (p. 481).

³⁾ Xaver Liske. Öfvers. af polska litteraturen med särskildt afs. på Sv. hist. (Hist. Bibl. 1877).

innan tsarens guld ännu hunnit öfva sin allmakt, icke öfva någon betydande inflytelse på den polska republikens invecklade förhållanden eller ens om dem vinna en fullt tillförlitlig kännedom.

Först tänkte Patkul på att för Ryssland söka vinna den mäktige kardinalen. Mellan Radzjejevsky och konung August hade väl en förlikning blifvit aftalad på riksdagen i Lublin; men att denna var mer skenbar än verklig, det kom Patkul snart under fund med och behöfde således ej mycket gräma sig öfver Dolgorukys försummade »ministerknepe». Men att mäkla mellan kardinalen och tsaren var i alla fall för Patkul ingen lätt sak. »Jag är med kardinalen visserligen particular bekant», skref han till Golovin; men bekantskapen var ej för Patkul af rekommenderande art, äfven om denne nu blifvit »negotiorum gestor» med bättre skäl och åt en mäktigare principal än i forna dagar. Han föreslog därför, att underhandlingen skulle inledas af tsaren sjelf genom ett egenhändigt bref till kardinalen, och öfversände konceptet till ett dylikt för att visa, »i hvilken form sådana potentater pläga skrifva till honom»¹⁾. Efter någon tid följde äfven tsaren rådet, men Radzjejevsky tyckes hafva varit honom för slug.

Sträfvandet att indraga polska republiken i förbund med tsaren tycktes imellertid genast i början få goda utsigter för sig. I skrifvelse af den 18 Sept. omtalar Patkul, att konungen på hans anhållan öfverlagt i riksrådet om ingående af förbindelser med utländska makter. Trots häftigt motstånd af kardinalen och den till Augusts motparti öfvergångne underkansleren Szuka, hvilka yrkat, att man endast skulle söka Preussens vänskap, hade konungen förstått genomdrifva beslutet, att man skulle söka upprätta ett mot Sverige riktadt förbund med tsaren samt med konungarne af Preussen och Danmark. Det var just den plan, på hvilken Patkul i årtal arbetat och för hvars förverkligande han nu satte alla krafter i rörelse. Kardinalen och dennes anhängare hade, skrifver han till tsaren, genom detta beslut »blifvit så perplexa, att man väl kunnat märka det på dem». De polska fredsvännerna voro imellertid ej så lätta att afvisa, och deras infly-

¹⁾ Ber. VII. 29 Aug. (9 Sept.) 1703. Tsarens bref är infördt uti Lettres hist. XXV. p. 554 - 62.

telse växte i bredd med de svenska vapnens framgång; stor-skattmästaren Przebendovsky sade konungen rakt i ansigtet, att denne »kort och godt måste besluta sig till fred med Sverige och ej inbilla sig, att dess makt kunde af honom brytas».

Underhandlingarna om förbundet började imellertid drifvas. August, som först och främst behöfde penningar, yrkade att erhålla 300,000 rubel i årliga subsidier; men tsaren, som sjelf ej egde mynt i öfverflöd, ville ej medgifva så mycket och befalde därför Patkul att söka få denna frågas afgörande uppskjutet till ett personligt möte mellan de båda herskarne ¹⁾. Ett sådant möte tyckes dock Patkul sjelf hafva varit angelägen om att afstyra ²⁾; det ser nästan ut, som om han för sin egen del fruktat ledsamma följder af ett sådant.

Imellertid arbetade de mot Frankrike allierade makterna, hvilka i nordn önskade hafva ett åt sig öppet värfningsfält, ifrigt på att förmå konung August till fred med Sverige samt erbjödo honom vida större subsidier, om han ville låta sina trupper öfvergå i deras tjenst. I synnerhet var kejsaren genom sitt sändebud, grefve Straatmann, enträgen med propositioner, att saxiska hären måtte öfverlåtas till användning i Ungern; England och Holland föreslogo, att konungen skulle i deras tjenst öfverlåta sitt i Thorn förlagda infanteri, samt lofvade att i sådant fall utverka fred med Karl XII och utbetala det skadestånd, som denne komme att kräfvä. »Under tiden», skref Patkul ³⁾, »söker jag af alla krafter förhindra sådant, och inom några dagar skola vi se, hvem af oss skall spela mästare.» Som vanligt retades konung Augusts fåfänga med föreställningar, att man ville »om ej stöta honom från tronen, åtminstone föreskrifva honom sådana lagar, att han icke skulle blifva annat än den förste voivoden af Polen och icke mer kunna göra någon figur i verlden eller hafva några desseins med tsaren, hvilket stöter dem för hufvudet och är dem en nagel i ögat». Han lyckades, och till föga fromma för konung Augusts infanteri, hvilket snart genom Thorns eröfring föll i svenskarnes händer.

¹⁾ Ber. IX (p. 17), XI (p. 26), XIII. Bil. B. (p. 56).

²⁾ Ber. XI. 18 (29) Sept. 1703 (p. 23, 24).

³⁾ Ber. XIII. 12 (23) Ökt. 1703.

Dessa förhållanden gjorde, att tsaren till slut gaf efter i fråga om subsidiesummans belopp. Men härvid gjordes på Patkuls hemställan vilkor och förbehåll, som för konung August voro förödmjukande nog. »Jag råder», skref Patkul till tsaren, »att penningarne ställas under vård af E. M:ts minister, att han må aktgifva på, hvarthän de destineras, såsom ock flitigt observera, om konjunkturerna changera och det vore rådligt att utbetala penningarne eller hålla dem inne; med sådan disciplin skall man hafva en tygel i hand och beherska situationen¹⁾». Ett annat bakhåll hade han äfven i beredskap. August skulle nämligen förbindas att hålla 24,000 man väl utrustade trupper i fält; Patkul visade tsaren, att man i nödfall kunde begagna detta vilkor som medel att lista sig ifrån subsidielöftets uppfyllande, enär konungen icke vore i stånd att uppsätta fullt dugliga trupper. Härigenom kunde äfven Patkul hålla konungen under uppsigt och i beroende, och denne måste, om än med dold harm, finna sig deri.

Den 1 (12) Oktober afslöts den förnyade alliansen mellan konung August och tsaren¹⁾. Derigenom vans hvad tsaren åsyftat och Patkul länge eftersträfvat: att August bands vid Rysslands politik, och att Polen öppnades för de ryska härrarne. August förband sig att ej med Sverige afsluta någon separatfred och erhöll försäkran om 12,000 man ryska hjälptrupper, hvilka skulle stå under hans öfverbefäl, samt 300,000 rubel i subsidier. Detta fördrag hade blifvit ingånget, så att säga, bakom polska republikens rygg. Väl kännande den ovilja det i Polen måste uppväcka, drog man sig för att gifva offentlighet åt det samma i dess rätta ordalydelse. Patkul, hvars cyniska slughet viste råd för allt, påfann ett sätt att i detta hänseende bedraga allmänheten. Man skulle, jämte det verkliga fördragsdokumentet, äfven uppsätta ett falskt (»simuleradt», som Patkul uttryckte sig). I detta senare, hvilket bland allmänheten fick utspridas, nämndes ingenting om anfallsförbund, subsidierna framställdes som ett penningelån och hjälptrupperna som en kort och tillfällig öfverlåtelse af trupper.

¹⁾ Ber. XIII. P. S. (p. 55). Jfr Ber. XV. 5 (16) Nov. 1703.

²⁾ En kopia af allianstraktaten är införd som bilaga till Ber. XIII. (p. 56 - 62).

Medan de förbundna furstarne uppstälde härar på papperet, tillintetgjorde Karl XII dem, som mot honom stått uppställda i fält: det saxiska rytteriet var förstördt genom nederlaget vid Pultusk, och genom Thorns eröfring (den 14 Oktober) delade kärnan af det saxiska fotfolket samma öde. Genom att locka Preussen och Danmark till inträde i förbundet ville imellertid Patkul öppna nya utsigter. Redan den 17 September hade han med preussiske ministern i Varsjav haft en »hemlig och förtrolig konferens»; denne försäkrade honom då om sin herres uppriktiga vänskap för tsaren och konung August, »men kunde icke förneka», skref Patkul, »att hans herre spelar under täcke med svenskarne». Szuka skickades sedan som sändebud från polska republiken, men äfven denne kunde intet uträtta. Man kunde blott vinna preussiske konungens försäkran, att »konung August och tsaren af honom hade intet fiendtligt att befara»¹). Af danska hovvet, som trots Trawenthalerfördraget fortfarande underhöll intima förbindelser med Sveriges fiender, hade man åtminstone god vilja att påräkna. Danska agenter, sådana som Meuschen, Heins och Moreau, smögo omkring i Polen, hemligt underhandlande med konungen och stormännen. Genast efter sin ankomst till Varsjav satte sig Patkul i förbindelse med Meuschen och vexlade med denne förtroliga biljetter; det ser ut, som om det cyniska draget i de båda diplomaternas karakterer genast från början närmat dem till hvarandra. Genom Patkul anhöll också konung August, att tsaren måtte för den i Moskva anstälde danske envoyén Heins förklara, att, om Danmark undandrog konungen af Polen all hjälp, tsaren skulle anse sådant som en förnärmelse mot sig sjelf²). Men Danmark vågade ej bryta löst, så länge Sveriges vapen ännu voro segrande.

Kort efter fördragets afslutande lemnade konung August och Patkul Varsjav för att draga sig söderut till Galizien, der de mest uppehöll sig i den lilla staden Juvorof. Om konungen till en tid, därad af Patkuls förespeglingar, drömte att åter blifva en »uppstigande heros», så fann han nu drömbilderna bortblåsta som korthus. Han såg sina härar slagna, sin politik under rysk administration, sina finansiella hjälp-

¹) Ber. XI (p. 25), XII (p. 37), XIII (p. 49).

²) Ber. XIII 12 (23) Okt. (p. 5)0.

källor uttömda, och de utlofvade ryska subsidierna voro, helst i *hans* hand, som en droppe i sjön. Han kände sig intagen af missmod och grämelse. Lyssnande till de allierades, synnerligen kejsarens föreställningar, dolde han ingalunda, sedan ur hans sangviniska sinne förhoppningarnas flyktiga berusning dunstat bort, att han var trött och utledsen på denna ärelösa strid och gerna ville hafva fred med svenskarne. Patkul, som nu bättre än någonsin fann sig behöfva en hållhake på honom, upprepade sitt kraf på försigtighetsmått vid subsidiernas utbetalande. »Så som man här bedömer konjunkturerna», skref han ¹⁾, »och så som de ändra sig, måste man äfven ändra sina mesyrer, så att man esomöftast icke i dag kan göra hvad man i går höll för rådligt.»

Så påkostande det än måtte hafva varit, visade August, åtminstone skenbart, mestadels ett vänligt anlete mot Patkul, äfven om han ej alltid kunde lägga band på sin otålighet vid dennes föreställningar mot rådande slöseri och oeffter rättighet. Han biföll dennes förslag att inrätta en gemensam krigskassa, hvilken skulle upptaga så väl de ryska subsidierna som de medel, hvilka konungen sjelf kunde till krigföringen anslå, samt låta dem förvaltas af en rysk och en saxisk fullmäktig. Han uppdrog till och med åt Patkul att ställa krigsdepartementets stat på bättre fot samt gillade, i samråd med Bose, det af denne uppgjorda förslaget. Patkul förehade äfven, berättar han, »ett projekt till en förbättrad formula regiminis i Saxen, desslikes ock till ett väl inrättadt ministerio» ²⁾; det ser således ut, som om han redan vid denna tid börjat arbeta på störtandet af konungens dåvarande rådgifvare, hvilka dels voro fredsvänner, dels på annat sätt i vägen för Patkuls planer.

Trots alla artigheter och förespeglingar lyckades det ej att vinna Radzjevovsky eller förmå polska republiken i hennes helhet att biträda det ingångna förbundet. Patkul var dock ej den man, som så fort släppte sitt tag. »Emedan», skref han, »det visat sig omöjligt att på en gång bringa republiken i godt förstånd med E. M., så har jag aktat rådligt arbeta derhän att draga henne styckevis in i E. M:ts intresse.» Han

¹⁾ Ber. XV 5 (16) nov.

²⁾ Ber. XVI. 20 Nov. (1 Dec.) (p. 74). XVII. 29 Nov. (10 Dec.) (p. 80).

lyckades till en början förmå lithauerne att sjelfva anhålla om att blifva upptagna i förbundet med konung August och tsaren; fördrag i sådant syfte uppsattes också. Patkul framhöll den dubbla fördel, som derigenom vans, nämligen att republiken genom tilltagande söndring gjordes oförmögen att företaga något mot tsaren, samt att man fick en förevändning till att införa ryska trupper i Polen. Han hade, ehuru förgäfvades, sökt bringa Lubomirskys och Potockis kämpande faktitioner till förlikning, »och är det nu», skref han, »min sträfvan blott att vinna dem en och en i sänder samt så disponera dem, att de i sina inhemska polska intriger må bitas, så mycket de vilja, blott de icke stå i vägen för E. M:ts intresse och hufvudändamålet». Han råder för öfrigt att »icke vänta sig mycken hjälp af polackarne, utan blott så förbinda dem, att man skulle kunna, genom att i andras inbillning pråla med deras allians, gifva detta krig ett favorabelt och i yttre måtto hederligt sken samt oförmärkt sätta polackarne ur stånd att återvinna en kraft, hvilken sannerligen vore farlig för E. M:t och för konungen sjelf.»¹⁾

Hur liten utsigt det än i början fans att kunna störa det goda förhållandet mellan Sverige och Preussen, arbetade dock Patkul fortfarande med seg efterhängsenhet derpå. »Man måste», skref han (den 20 Nov.), »hämna dessa båda rikens förtrolighet och på allt sätt strö ut misstroende mellan dem; desslikes måste man, om det en gång kommer till traktater, söka profitera, om än icke af Preussens reela assistence, dock af dess bona officia». Den preussiska politiken var vid denna tid ett fiske i grumligt vatten; hon lade ut sina nät åt alla sidor och spanade på rof, hvarifrån det än måtte erbjuda sig. I vederlag för sin erkända konungavärdighet hade Fredrik I måst lemna en del af sina trupper i de allierades tjänst, och derigenom voro hans händer i viss mån bundna. Genom förbindelse med Karl XII sökte han vinna det Elbingska området och Danzig, men detta hindrade honom icke att känna sig för äfven hos Sveriges fiender, helst Karl ej visade sig synnerligen angelägen att gå hans önsknigar till mötes. Patkul rådde nu tsaren att med preussiske konungen upprätta

¹⁾ Ber. 17. 1. c.

»en efter nuvarande conjuncturer accomoderad hemlig traktat, hvarigenom man åtminstone kunde sluta sig till, huru långt Preussens goda förhållande till Sverige torde sträcka sig och hvad derunder kunde ligga förborgadt». Konung August hade i sådant syfte skickat Flemming till Berlin; men denne hade intet uträttat eller fått veta, utan »rest derifrån lika så klok, som han kom dit». Nu uppmanades Patkul af August att till nyåret incognito begifva sig till Leipzig för att arbeta på afslutande af det fördrag, hvarom underkansleren Szuka förut anhållit. Konungen gaf honom äfven en kopia af den relation, som den i Köpenhamn anställde preussiske ministern sändt till Berlin, och begärde veta, om det vore med tsarens samtycke, som dennes minister i Köpenhamn godkänt fördraget mellan Sverige och Preussen samt af Preussens konung icke annat begärt än blott att arbeta på fred, »då vi här hade uppgjort helt andra projekter». Af det mellan Sverige och Preussen inträdda missförståndet dröjde Patkul ej att begagna sig. Konung August hade uppfångat några svenska bref, i hvilka med anledning af detta missförstånd yttrades, att den preussiska vänskapen ej vore att lita på; Patkul lät genast meddela detta för preussiska hofvet med bifogad varning att icke sätta någon lit till Sveriges vänskap.

I sina stämplingar att utbreda krigslågan öfver norden mötte imellertid Patkul starkt motstånd af de mot Frankrike allierade makterna, hvilka lika ifrigt bemödade sig att släcka eller åtminstone begränsa henne. Till den redan nämnda anledningen kom äfven, att England och Holland med sneda blickar sågo den ryska maktens framträngande till Östersjön. Dessa makter voro, skref Patkul, »spinnefeind» på honom för det mellan konung August och tsaren upprättade fördraget samt vände sig fortfarande till konung August med uppmaningar till separاتفred. Under de flesta dagarne af vistelsen i Javorof tog konung August starkt intryck af dessa uppmaningar. Han hade låtit förmå sig att göra Karl XII fredsanbud, ja till och med, sägs det, erbjudit sig att utlemna Patkul; men svenske konungen hade afvisat dem samt tillkännagaf i skrifvelse till Polens stormän sitt fasta beslut att af-sätta August och uppsätta prins Jakob Sobiesky på Polens

tron. I en chifferdepêche ¹⁾ säger sig nu Patkul »ej kunna råda tsaren att förlita sig på konungen af Polen» samt tillägger: »Ej heller vill konungen af Polen gifva mig någon förhoppning; och sker det icke, så drager jag mig bort från allt sammans.» Han uppmanar, betydelsefullt nog, tsaren »säkert tro, att Patkul icke skall låta muta sig och bedraga tsaren, skulle äfven konungen af Polen blifva hans dödsfiende».

I denna brydsamma belägenhet fortfor imellertid Patkul med sina bemödanden att »styckevis» draga polska republiken i tsarens intresse. Innan han afreste från Javorof, lemnade han till tsaren en uppgift på de summor, som för sådant ändamål erfordrades. Fältherren Lubomirsky och skattmästaren Przebendovsky borde erhålla hvardera 5,000, deras »dependenters» tillsammans 10,000 dukater. De voro i sådant fall villiga att gå öfver på tsarens och konung Augusts sida.

I början af år 1704 ledsagade Patkul konung August öfver Krakau till Dresden, der han qvarstannade äfven efter dennes afresa. I början var han sysselsatt med bearbetningar för det önskade fördraget med Preussen och använde dervid i synnerhet danska ombud som mellanlöpare ²⁾. Som utomordentligt danskt sändebud anlände vid denna tid herr v. Jessen, hvilken, såsom Patkul underrättades, »medförde fördelaktiga resolutioner från sin herre». Båda sammanträffade på en förut aftalad plats, 3 mil från Dresden. Jessen befans då innehafva fullmakt att med August afsluta ett förbund mot Sverige samt uppgaf, att Danmark vore sinnadt att till våren bryta löst. Han lät förstå, att man dertill utverkat samtycke af Holland, hvilket dessutom skulle med en eskader af 20 skepp understödja företaget. Detta löfte, som »genom Danmarks hemliga bearbetningar och oförtrutna flit» blifvit utverkadt, finge imellertid ej ännu lemnas åt offentligheten. Den danske underhandlaren kräfde ock som nödvändigt vilkor, att tsaren gifve ett tillskott i penningar; annars kunde intet blifva af företaget. I Berlin arbetade samtidigt danske ministern v. Ahlefeld på att förmå preussiska hofvet till brytning med Sverige, framställande den fara, som från detta rike hotade. Han föreslog, att tsaren skulle till konungen af

¹⁾ Ber. XVIII. Javorof 20 Dec.

²⁾ Ber. XX. Dresden 25 Jan. 1704.

Preussen anslå en penningesumma för utrustning af krigsfolk samt anhöll, att man derom måtte meddela sig med Patkul¹⁾.

För att påskynda de nu, som det tycktes, lofvande underhandlingarna med Preussen afreste Patkul (13 Febr.) incognito till Berlin med uppdrag från både konung August och tsaren. De preussiska ministrarnes bevågenhet sökte han köpa för reda penningar; så skulle Wartenburg erhålla 10,000, Ilgen 6,000 dukater, så snart det önskade förbundet afslutits. Enligt egen berättelse²⁾ hade han till slut erhållit följande besked: Preussens konung hade, ehuru städse villig till vänskap med konung August, af denne hvarken rönt tillmötesgående eller pålitlighet, hvadan han afslutit förbundet med Sverige, utan att dock dermed vilja träda i vägen för tsaren, »hvars vänskap han höll för det dyrbaraste i världen»; om blott konungen af Polen ville förfara med mera sincereté samt besätta sin konselj med dugliga män och icke med ignoranter, så vore konungen af Preussen beredd att med honom och tsaren förena sig i krig mot Sverige; under förutsättning, att de båda till våren verkligen förenade sina arméer i Polen, vore konungen af Preussen sinnad att följa med och skulle för det ändamålet, under sken af deltagande i fälttåget mot Frankrike, låta värfva 10,000 man. Rådplägning hölls äfven med den danske ministern, hvilken försäkrade om sin herres villighet att inträda i förbundet; då fälttåget till våren började, skulle alliansfördraget skriftligen uppsättas. »Eders exc. torde ej onådigt upptaga», skref Patkul triumferande till Golovin, »att jag på tre dagar åvägabragt, hvad Danmarks och Polens sändebud förgäfves sökt utföra under flere månader.»

Sålunda syntes den stora alliansplan, för hvilken Patkul så länge intrigerat, vara på god väg att öfvergå till verklighet. Men den hvilade på två förutsättningar, nämligen att tsaren skulle utbetala penningar, och att August till våren skulle ställa en stridbar armé i fält; och huru bräcklig denna grundval var, det visste Patkul bäst sjelf. Han förestälde den danske underhandlaren, huru obilligt det var att af tsaren begära penningar, då Sveriges växande makt och polske kon-

¹⁾ Copia af polske residentens i Berlin relation, Berlin 16 Jan. 1704. Ber. XXI. Bil. A.

²⁾ Ber. XXIII. Dresden 8 Mars. Jfr Droysen, Gesch. d. Preuss. Politik IV. p. 179 samt not. 316.

ungens deraf följande undergång vore för alla grannmakterna något lika farligt. Sjelf åtog han sig att incognito göra en resa till Berlin för att »conservera konungen af Preussen vid godt humeur genom allahanda förespeglingar (Vertröstungen)». På samma gång sökte han äfven i önskad riktning inverka på tsarens beslut angående förflyttningen af krigets tyngdpunkt till Polen. »Skulle nu», skrifver han, »Danmark och Preussen ej komma att deltaga, och konungen af Polen därför ej kunna maintainera sig, så torde han af förtviflan besluta sig för att lemna riket och draga sig öfver till Saxen, hvarpå ifrigt arbetas vid utländska hof och af alla saxare, hvilka icke önska något högre, och i sanning alla sammans äro dödsfiender till E. M:t och E. M:ts tjenare, åtminstone icke deras uppriktiga vänner» ¹⁾.

Redan i slutet af föregående år hade August till tsaren afsändt öfverste Arnstädt för att öfverenskomma om planen för följande fälttåg. Han anhöll, att åtminstone 12,000 man skulle ofördröjligen till Polen afsändas. Tsaren var imellertid icke alldeles af samma tanke. Han var icke den man, som släppte det säkra för det osäkra eller som förfelade ett nära liggande mål för att jaga efter ett aflägsset: från fullföljandet af sina eröfringar vid Östersjön, hvilka för honom voro hufvudsaken, lät han på intet sätt afleda sig; för deras skull blott sökte han nödigt upprätthålla jämnvigten mellan de stridande i Polen och med underhandlingar sysselsätta de främmande makterna. Till Augusts af Arnstädt framförda fälttågsplan ville han därför ej lyssna, utan framställde det motförslag, att, medan tsaren till våren vände sig mot Narva, August samtidigt kunde företaga sig att — belägra Riga. Patkul sökte afstyrka förslaget om Riga i en ton, som om det vore allvarligt menadt, men framhöll dervid synpunkter, som i fullt mått kunde gälla beslutet om Narva. »Det är», skref han, »en gammal krigsmaxim och af många exempel äfven i vår tid bestyrkt, att man vid en belägring har att hoppas klen succès, om fienden med en armé kan blifva mästartare på öppna fältet, i synnerhet om han kommer i ryggen på belägringshären.» Han antydde äfven vigten af att hindra svenskarne från att genomdrifva det åsyftade nya konunga-

¹⁾ Ber. XXV. Dresden 26 Mars.

valet i Polen¹⁾. Vidare rådde han tsaren att från flottan vid Asow sända några och tjugu skepp till Öresund, hvilka skulle förena sig med danska flottan; »sådant vore en härlig sak och skulle medföra oändlig nytta»²⁾.

För konung August gick det icke så lätt att bringa den utlofvade hären till sammans; dertill behöfdes i främsta rummet penningar, och han var icke den man, som kunde nöja sig med småsummor. Då föregående års traktat med tsaren skulle förnyas, begärde konungen därför ej mindre än 2 1/2 millioner thaler i lån eller subsidier. Patkul gaf åt Bose, som framförde denna fordran, det svar, att man under sådana omständigheter omöjligen kunde skrida till förnyelse af traktaten, samt vidhöll det ursprungliga anbudet af 300,000 rubel, utöfver hvilket han förklarade, att tsaren icke på något vilkor ämnade gå. Bose hade då förklarat som konungens »kategoriska resolution», att man dermed ej kunde vara till freds och att det då vore bättre att i tid explicera sig; »liksom Gud allsmäktig icke ville anstränga någon öfver förmågan, så hoppades man ock, att tsaren ej skulle så behandla sina allierade»³⁾.

Patkul hade nu af tsaren erhållit begärd särskild fullmakt att underhandla med det kejserliga hofvet. Om ett mot turkarne riktadt försvarsförbund hade förut underhandlats; Patkul hade föreslagit, att man, för att inleda en ännu närmare förbindelse, skulle erbjuda kejsaren en del ryska trupper till krigstjänst antingen i Ungern eller på den tyska krigsskådeplatsen⁴⁾. Nu kom dertill ett annat ämne af mer ömtålig natur. Svenske ministern i Wien hade väckt kejserliga hofvets uppmärksamhet på det brott mot folkrätten, hvilket begåtts derigenom, att de båda prinsarne af huset Sobiesky blifvit i Schlesien på österrikiskt område genom konung Augusts föranstaltande gripna och fängslade. Patkul lofvade att efter bästa förmåga ställa kejserliga hofvet till freds⁵⁾ och måtte hafva lyckats deri.

Medan Karl XII i Polen triumferande förberedde Stanislavs konungaval, höll Patkul som bäst på att med utsigter

1) Ber. XXI. Dresden 2 Febr.

2) Ber. XXIII. Dresden 8 Mars.

3) Ber. XXV. 26 Mars. XXVIII 2 Apr.

4) Ber. XII. 29 Sept. 1703.

5) Ber. XXVIII. Dresden 2 (13) Apr. 1704.

till framgång drifva till verkställighet planer, syftande åt ett fullkomligt nedbrytande af Sveriges stormaktsställning, ja väl ännu längre. Allt berodde blott på Preussens deltagande uti komplotten. Man hade då full visshet, att äfven Danmark skulle följa med, och i anledning af det missnöje, som Stanis-lavs tronkandidatur uppväckte i Polen äfven bland Sveriges forna anhängare, hoppades man, att äfven republiken skulle dragas in i det stora förbundet, Ryssland blefve då försäkradt om sina eröfringar vid Östersjön, August om Lifland, Danmark om Holstein (att ej tala om Skåne, Halland och Bleking), Preussen om Pommern. Det var ej Patkul allena, som fröjdade sig åt den planen. »Den har», skref han, »förorsakat en sådan glädje hos konungen af Preussen, att jag icke kan med högsta sanning nogsamt beskrifva den.» Nämnade konung började således redan nu något låta hänföra sig af de lockande utsigterna. Men vid det så antydda målet ville ej Patkul, att man skulle stanna. »Jag har», skref han, »fattat det concept, att, efter fulländad dessein mot Sverige, ligan mellan Moskva, Preussen, Danmark, Saxen och Polen ändå skall ega bestånd, utgöra det tredje partiet i Europa och uppträda som general-mediatores i Europa vid den allmänna freden. Då skulle England, Holland, kejsaren från den ena och Frankrike samt konungarne från den andra caressera dessa mediatores, som kunna gifva utslaget åt det håll, dit de vände sig, och gerna bifalla att på Sveriges bekostnad förskaffa den ene eller andre en honorabel fred.»

Sin verksamhet att åt tsaren förskaffa dugliga officerare hade imellertid Patkul alltjämt fortsatt. Äfven på detta håll vann han en lysande framgång, i det den utmärkte härföraren Ogilvy, hvilken qvardröjt på grund af åtskilliga »gravamina», egentligen vållade deraf, att de af Patkul gifna löftena ej hållits, nu verkligen förmåddes (Mars 1704) att afresa till Moskva, sedan hans fordringar blifvit uppfyllda¹⁾. Genom Narvas eröfring visade han redan samma år, huru utmärkta tjänster han var i stånd att göra tsaren.

¹⁾ Om underhandlingarna med Ogilvy, se Ber. IX. p. 19, 20. X. p. 21. XI. p. 32. XXI. p. 131. XXVI. (26 mars) p. 168. De togo sin början redan under Patkuls vistelse i Wien. XXXIV. (p. 278).

Då nu sålunda allt tycktes gå väl, glömde icke heller Patkul att se sig sjelf till godo. Han tyckte ej om att vara underordnad under furst Dolgoruky och arbetade varsamt på at skjuta denne åt sidan. I bref af den 2 Febr. lät han Golovin förstå, att han ej »kunde åt Dolgoruky anförtro alla hemligheter, emedan konungen af Polen uttryckligen begär, att ingen utom tsaren skall få kunskap om vissa ting»¹⁾. Detta försök måtte dock endast till någon del hafva lyckats. Med större framgång sökte han ytterligare upphöjelse i militärisk värdighet. Till Golovin skref han (5 Febr.): »Jag beder om den vänskapstjensten, att titeln generalmajor och extra ordinarie gesandt ej mera tilldelas mig i bref och kreditiv», samt beder att få sig anvisadt ett hof, hvarest han »icke måste vara den ringaste af de tsariska ministrarne, såsom det för mig i Polen sker», emedan sådant »nedsätter karakteren af verkligt geheimeråd och länder tsarens majestät till skada». Till slut anhöll han (den 26 Mars) om Golovins förord till anställning som överbefälhafvare öfver den ryska hjälphären under titel af generallöjtnant, dock så, att han som sådan skulle subordnera under konung August. Till någon del har väl denna anhållan framkallats af Patkuls otåliga önskan att få de ryska hjälptrupperna verksamt använda i Polen och af hoppet att sjelf i glans framstå som segrare vid den svenska stormaktens väntade undergång.

Men just vid denna tid, då Patkul syntes lägga takresningen på sina intrigers byggnad, inträffade slag på slag händelser, som kastade det på luftiga grundvalar uppförda verket öfver ända. England och Holland, som just genom Danmarks misslyckade förkänningsförsök fått ökad kunskap om de planer, som förehades, blefvo verksamma i helt annan riktning än danskarne önskat och väntat. Så tillkom, efter långa underhandlingar, det af sjömakterna med Sverige (i April) förnyade neutralitetsförbund, hvarigenom de förbundo sig att uppträda mot hvarje *ny* fiende till detta land. Patkul, som alltid i sina bref till tsaren framhållit de båda sjömakternas stora betydelse, måste också strax från början hafva känt tyngden af detta slag, men han sökte imellertid med den sega motståndskraft, som var honom egen, parera eller undvika det.

¹⁾ XXI. (p. 130). Jfr XXXI. (p. 231 och 237).

De allierade, som ännu ej vunnit någon afgörande öfvervigt mot Frankrike, syntes ej behöfva fruktas, möjligen äfven kunna omständas. Imellertid anslogos för Danmark uppviglingens mest lockande toner. Till Rewentlow skref Patkul:¹⁾ »Jag kan icke tro, att Danmark för närvarande vill tänka på Sveriges bestånd och skona det. Det tyckes mig snarare, att konungen af Danmark icke skall finna, så länge jorden står, något mera gynsamt tillfälle att ruinera denne sin fiende än på en tid, då hela Europa är i krigslåga och denne fiende genom sin envishet och sitt egensinne påskyndar sitt förderf, då äfven de, som vilja honom väl, icke kunna hindra hans fall, och då tillfället att fullborda det är så lockande, som man aldrig mer skall finna det.» Han erinrade till slut om det löfte, som danske konungen gifvit kort efter freden i Trawenthal, att han, så snart kriget brutit ut mellan sjömakterna och Frankrike, skulle åter förena sig med sina förra allierade; nu yrkades på detta löftes uppfyllande.

Af konung August åter kallad till Polen, praktiserade sig Patkul på smygvägar dit och anlände den 7 Maj till lägret vid Sandomir, der en ny här skulle samlas. Samma dag uppsattes i tsarens kansli den fullmakt, hvarigenom han upphöjdes till generallöjtnant och öfverbefälhafvare för den ryska hjälphären i Polen²⁾. Han tyckes nu stå nära sina önskningsars mål och ega hopp att med svärdet fullborda det hämndeverk, som han med pennan länge förberedt.

I Sandomir bidrog Patkul, i hvad på honom ankom, att vid konung Augusts tjenst bibehålla den utmärkte strategen Schulenburg, hvilken anført en saxisk hjälpkontingent i kejsersliga hären, men sedan råkat i missförstånd med August och ämnat utbyta dennes tjenst mot kejsarens. Enligt Augusts uppdrag skref först Pflugk ett förbindligt bref till Schulenburg; den 12 Maj afsändes ett annat dylikt från Patkul. »Jag har», skref den senare, »talat med konungen om er. Jag kan försäkra er, att edra ovänners prat icke det ringaste inverkat på honom; tvärtom, han gillar edert uppförande i allt och loftar att kraftigt skydda er. Jag hoppas, att ni skall blifva belåten och göra er ett nöje af att återupprätta de förfallna affärerna

¹⁾ Den 13 April. Bil. till Ber. XXVIII.

²⁾ Ber. XXXI. Dr. 9 Juli.

för en herre, som har verklig omsorg att bringa dem i en bättre ordning, hvarpå jag har öfvertygande bevis i min hand. Jag besvär er, laga, att vi snarast möjligt få se er i spetsen för infanteriet. Allt går här förunderligt väl; man längtar i hela konungariket efter den saxiska arméen¹⁾.» Schulenburg instälde sig också i konung Augusts tjänst på den nordiska krigsskådeplatsen. Icke anade då Patkul, att denne snart skulle blifva ett af de förnämsta redskapen för hans egen undergång.

I sjelfva verket gick det just icke så »förunderligt vä», åtminstone till en början, i lägret vid Sandomir. Patkul ville derifrån till dessa diplomatiska uppdrag, i hvilka han trufdes som fisken i vattnet; det gälde nu också att förvissa sig om, att den väntade brandenburgska hjälpkontingenten skulle till våren anlända. Med anledning deraf sändes han nu i en ny beskickning till Berlin. Kort innan han reste, skref han ett bref till Golovin, mot hvilken han var uppriktigare än kort förut mot Schulenburg. »Vi lefva här», skref han, »som fogeln på qvist; ty så länge konungen ej har någon tillräcklig styrka, måste han hålla sig beredd på fiendens alla rörelser. Det är väl sant, att numera de flesta polackar äro på konungens sida; men utan annan säkerhet är deraf föga hjälp att vänta²⁾.» Konung Augusts »verkliga omsorg» om sina affärer skildrades af honom icke heller i ljusa färger: »Konungen är», skref han, »alldeles utledsen vid hela verket. I förgår yppade han mig sitt hjertas mening och sade, att han hellre ville vara en adelsman på landet än i sådan förtretlighet konung; af hvilka omständigheter jag måste sluta och befara, att, om confusionen här continuerar, konungen möjligen torde qvittera allt och gå till Saxen³⁾, i synnerhet som alla hans saxare i sådan mening dag och natt ligga honom i öronen samt sådant äfven hemligen drifves af de polackar, som äro med honom. P. arbetar deremot, så mycket han kan, för att tala ur konungen dylikt.» Han utgjuter äfven sina bekymmer öfver sjömakternas med Sverige ingångna förbund samt beklagar sig bittert öfver de

¹⁾ Schulenburg, *Leben und Denkwürdigkeiten* I. p. 154 (der Patkuls bref in extenso finnes infördt. Det är skrifvet på franska).

²⁾ Ber. XXIX. 31 Maj.

³⁾ Denna betydelse har, enligt klaven, siffran 1479, hvilken dock af Bernoulli (p. 201) återgifvits med Copenhagen.

ryska och saxiska sändebuden i Holland, hvilka ej lyckades taga reda på, att en sådan traktat var i görningen. »Hade jag», fortfar han, »i tid fått underrättelse derom, skulle jag från Saxen incognito gjort en resa till Holland och med Guds hjälp funnit medel att förhindra det prejudicerliga verket, hvilket nu gör Danmark ganska consterneradt».

I Berlin, der Patkul som vanligt uppehöll sig incognito, fann han imellertid ej, att någon synnerlig fruktan för sjömakterna ännu var rådande. Han erhöll försäkran om konungens fortfarande beredvillighet att inträda i det föreslagna förbundet, dock på det vilkor, att man i Polen utförde så eftertryckliga krigsrörelser, att konungen af Sverige derigenom förmåddes bryta upp ur polska Preussen, »der han för närvarande spelar mästare samt är i stånd att alldeles ruinera brandenburgska Preussen och så tilltyga konungen, att denne hvarken komme att kunna röra hand eller fot». Han fick äfven veta, att man i Berlin starkt arbetade på förbund med Danmark, hvilket till och med lofvat att, trots England och Holland, förklara sig mot Sverige. »Vi hafva», skrifver han vidare, »strött så mycket ogräs i det goda förhållandet mellan Preussen och Sverige, att det svenska sändebudet, som är i Berlin, med Guds hjälp skall resa derifrån, utan att hafva fått audiens, hvilket temligen stör vänskapen¹⁾».

Efter återkomsten från Berlin låg Patkul tre veckor sjuk i Dresden genom följderna af ett benbrott, som han ådragit sig under en ridt i Sandomir. Oro och grämlse infunno sig jämte och efter de kroppsliga smärtorna. Kort efter hans återkomst vunno de allierade drabbningen vid Donauwörth och till slut, då han redan var på väg från Dresden, det stora slaget vid Hochstädt, hvilket gaf dem afgjordt öfvertag för hela kriget. Att denna händelse gaf ett nytt hårdt slag åt hans verk, torde Patkul redan från början hafva insett. Men hoppet öfvergaf honom ej så lätt. Brukande sina vanliga medel, sökte han med mutor vinna sitt ändamål. Tsaren anslog för detta ändamål 100,000 rubel af hvilka Patkul bestämde ena hälften till mutor åt ledande män i England och Holland, »som äro oss de besvärligaste gäster vid måltiden».

¹⁾ Ber. XXX. Dresden 9 Juli (p. 212). Om Leijonstedts fördröjda audiens, se E. Carlson, Sverige och Preussen p. 48, 49.

I Danmark hade han vunnit konung Fredriks mätress, grefvinnan v. Viereck, i förening med hvilken han arbetade på att störta de för tillfället rådande danska ministrarne, hvilka voro »adelsmän från Holstein och således goda svenskar». Han insåg imellertid, att Preussen och Danmark skulle våga att biträda förbundet först efter en af svenskarne liden motgång i Polen; men för en sådan vore, menade han, conjuncturerna så gynsamma och härliga, som om man sjelf hade gjort dem¹⁾.

De uppgjorda planernas framgång måste nu tillkämpas på slagfältet. Karl XII, som i Varsjav framtingat Stanislavs konungaval, stod trotsigare än någonsin. Tsaren hade genom Narvas eröfring (den 13 Aug.), nästan samtidigt med slaget vid Hochstädt, vunnit en framgång, som gaf ökadt mod att vädja till svärdet, och sände nu, enligt löfte, till Polen de hjälptrupper, hvilka Patkul skulle anförä. Konung August var i missmod och penningenöd; »han har», skref Patkul till Golovin (9 Juli), »pantsatt sina juveler, och det finnes numera icke en thaler i kassan till arméens underhåll, hvilket jag kan på min ära försäkra, emedan hennes stat är för mig bättre bekant än för konungen sjelf». Men han hade dock en här och i spetsen för den Schulenburg, hvilken var värdig att mäta sig med Karl XII. Den allvarliga handlingens bistra stund var kommen; männen af svärdet trädde i förgrunden; de politiska äfventyrarnes och konspiratörernas tid var förbi.

De första dagarne af Augusti hade Patkul begifvit sig till krigsskådeplatsen och öfvertagit det honom anförtrodda befälet öfver de ryska hjälptrupperna. Vid Jaroslav, dit August dragit sig undan för den anryckande Karl XII, mönstrade han denna kår, af hvilken man väntat sig så mycket. Det skick, i hvilket den befann sig, var imellertid för honom och Patkul föga hugnande. Då konungen lät räkna ryssarne, befunnos de utgöra 6,000 å 7,000 man, således knapt mer än hälften af det betingade antalet. Hvad utrustning och disciplin beträffar, voro de ock i ett högst miserabelt skick; folket var illa klädt och saknade dugliga gevär; ofta förefallande oordning och plundringar vitnade om dålig manstukt. »Från alla håll», skref Patkul, »inlöpa klagomål, att moskovi-

¹⁾ Ber. XXVI. Dr. 9 Juli.

terna på ett obeskrifligt sätt plundra adelsgårdar och byar, misshandla befolkningen, ej respektera, ja ibland med vapen våldföra sig på konungens salvegarde».

Genast från början visade sig också, att Patkul icke var rätte mannen att afhjelpa sådana brister. Officerarne kunde icke hålla styr på trupperna, »hvidan», erkände Patkul, »gemene man nästan guvernerar sig sjelf». Dertill kom de ryska officerarnes ovilja mot utlänningar och allas djupa förakt för Patkul, under hvars öfverbefäl de med harm funno sig stälda. De infödda ryssarne ville ej veta af någon annan förman än furst Galitzin, hvilken som öfverkrigskommissarie medföljde hären; kosakernas anförare gaf rent ut till känna, att han ej menade sig stå under Patkuls kommando. »Med Guds hjälp skall jag imellertid», lofvade dock Patkul med vanlig suffisance, »upprätta en reglerad och väl disciplinerad armékår, hvilken genom fåtaligare manskap ej kostar så mycket som en stor och oreglerad, men gör trefaldt större nytta»¹⁾.

Konung August var hänvisad till de resurser, som han egde inom sig sjelf, och han saknade för ingen del sådana. Denna tid, under hvilken han handlade på egen hand, utan att lyssna till äfventyrarens förespeglingar eller hofmäns tassel, hör till de få verkligen vackra punkterna i hans historia. Äfven de råd, som ingåfvos af Schulenburgs metodiska försigtighet, fann han sig ej värdigt att följa. I stället företog han på egen hand, medan Karl XII ryckte österut mot Lemberg, sin berömda flankmarsch norrut till Sokal vid högtra stranden af Bug för att räcka handen åt Mazepa, spränga det polska motpartiet och förjaga Stanislav från hufvudstaden²⁾. Om den strategiska plan, som nu förehades och till slut lyckades, synes Patkul från början icke haft den ringaste aning. »Vi göra», skref han från Sokal, »hvad vi kunna för att försköna vår flykt eller reträtt, men manskapet och fienden märka väl, att vi icke hafva nog infanteri för att försvara de fördelaktiga pass, som vi innehaft vid Weichsel och San.» Deremot var han, som alltid, väl hemmastadd, så snart det rörde intriger. Han förstod genast draga fördel af Radzjevovskys missnöje med Stanislavs val och för tsarens räkning knyta hemliga

¹⁾ Ber. XXXII. 6 Aug.

²⁾ Schulenburg, Denkwürdigk. I, p. 171.

förbindelser med denne. »Kardinalen», skref han, »börjar göra goda tjänster, men hemligen och förborgadt för svenskarne; annars skulle de taga honom vid öronen.» Visserligen voro dessa tjänster föga pålitliga, men genom blotta skenet deraf skulle man vinna nya partivänner. »Det är väl tillåtet», skref, betecknande nog, Patkul, »att bruka gift i medicinen och lock-foglar i affärerna»¹⁾.

I Sokal var ryska officerarnes och manskapets ovilja mot sina tyska ledare nära att bryta ut i öppet myteri. Patkul hade befalt, att några soldater, som gjort sig skyldiga till plundring, skulle afstraffas med prygel; men då exekutionen under ledning af en major skulle börja, sprang furst Galitzins fältskär fram, ryckte käppen ur majorens hand och frågade, hvem det var, som understod sig att slå manskapet utan furst Galitzins tillåtelse. Dervid uppstod bland manskapet ett tumult så hotande, att de tyska officerarne måste draga sig undan, och en allmän uppresning syntes förestå, hvilken endast genom konungens energiska uppträdande afstyrdes. Mest klagade Patkul öfver kosakerna: »de kunna», skref han, »icke hållas till någon disciplin; jag beder underdånigst, att befälet öfver dem i nåder må blifva mig betaget och öfverlåtas på någon annan.» För folkets vanvård sökte han skjuta skulden på furst Galitzin och beklagade, att denne ej ville låta sig »disponera till andra comportements».

I snabba marscher tågade imellertid på slugt valda omvägar öfver Racole och Chelm konung August med sin här fram mot Varsjav. Patkul, som i början föreställt sig, att man dragit sig undan för Rehnsköld, kom sedan på den tanken, att man ämnade understödja tsarens krigsrörelser. »E. M:t», skref han från Racole, »kan vara försäkrad, att alla våra mouvemens här ske för att draga fienden vid näsan och gifva E. M:t lägenhet att emportera Narva»²⁾. Men om det stod klent till med hans strategi, lät han känna sin öfverlägsenhet, då det gälde utdelningen af subsidierna. En djupgående brytning inträdde nu mellan honom och de saxiska ministrarne. »För 4 à 5 dagar sedan», skref han den 12 Augusti, »har furst Dolgoruky berättat mig, att saxarne intrigerat och

¹⁾ Ber. XXXIII. Sokal 6 (17) Aug. (till tsaren).

²⁾ Ber. XXXIV. Racole 12 Aug.

sökt öfvertala konungen, att, eftersom jag gjorde verket så difficult, »han skulle skrifva till tsaren och begära, att man väl låte mig behålla kommandot öfver trupperna, men toge från mig affärerna. Men då brefvet framlemnats till underskrift, hade konungen sönderrifvit det.»

Först i Chelm fick Patkul klart för sig, att tåget gälde Varsjav. Inom kort (30 Aug.) utfördes den slugt förberedda öfverrumplingen med den lyckliga påföljd, att de fåtaliga svenskarne under Arvid Horn måste gifva sig. Naturligtvis framstälde Patkul i sin påföljande skrifvelse saken, som om han dervid utfört en hufvudrôle, och hans lättrogna biografer (Bernoulli, Bergmann och Gadebusch) låta honom äfven figurera som Varsjavs eröfrare.

Men då Karl XII efter Lembergs eröfring i snabba marscher närmade sig, måste Varsjav åter öfvergifvas, och man inskränkte sig till att vid venstra Weichselstranden och vid Warthe för svenskarne söka spärra vägen till Saxen. För det ändamålet ville man ock försäkra sig om Posen, hvilken stad, dåligt befäst och af en ringa svensk styrka försvarad, ansågs lika lätt att eröfra som vigtig att besitta. Belägringshären skulle utgöra nära 16,000 man: 2,000 saxare under Brandt utgjorde kärntruppen; härtill kommo 3,500 polackar under Chomentovsky, 3,800 kosaker samt slutligen de 6,000 à 7,000 ryssarne under Patkul.

Det ryska manskapet var fortfarande lika uselt. Sjelf skref Patkul derom ¹⁾: »Soldaterna äro alldeles dismunderade, och några gå nästan nakna, hvilket länder E. M:t till ej ringa skada och disrespect. Vapnen äro ganska dåliga och till intet nyttiga, så att E. M:t lätt kan döma, huru man skulle kunna bruka dem mot fienden. Jag kan försäkra E. M:t, att, på grund af regementenas miserabla tillstånd, det för alla rättshaffens officerare, hvilka hafva något afseende på ära och reputation, blir ganska svårt att hålla ut, och skulle några af dem, hvilka jag engagerat, redan hafva afgått, om jag icke användt all möda för att intala dem, att en regularitet snart skulle införas.» Som vanligt utgjuter han sig mest öfver kosakerna. »E. M:t kan ej tro», skrifver han, »huru usla och till en del dåligt beväpnade de äro, så att många endast föra

¹⁾ Ber. XXXIX. Przedecz 13 (29) Sept. 1704.

klubba med sig; de andra hafva ingen värja, undantagande deras sotniker (sqvadronschefer), knapt att de kunna bruka sina gevär, med hvilka de dock icke göra den ringaste action mot fienden, man må handskas med dem huru som helst. Deremot äro deras röfverier i landet rent af obeskrifliga, ruina för oss sjelfva lifsmedel och vinterqvarter samt äro så väl för anförarne som för konungen och riket en fasa, hvarför jag ock gjort mig lös från dem och lemnat befälet öfver dem åt gen.-lieut. Brandt, hvilken också är trött vid dem.» Väl anländ till Posen, frantog Patkul kosakerna deras hästar under förevändning att dymedelst lättare hålla dem i tygel, men han gjorde dem derigenom endast odugligare, än de förut varit.

Mardefeldt, som försvarade Posen, hade till sitt förfogande endast 2,000 man, till en del värfvadt tyskt folk, samt 8 små kanoner, men beredde sig icke desto mindre till kraftigt motstånd. På Patkuls uppfordran att gifva sig svarade han blott: »Helsa Patkul, att han har att göra med en redlig man.» Nu företogs en häftig beskjutning, hvarmed uträttades så mycket, att brèche öppnades på några ställen i murarne; men svenskarne drogo palisader för öppningarna och beredde sig att mottaga stormningen, hvilken dock uteblef. I stället pröfvade Patkul åter sin gamla taktik genom att söka till affall förläda de värfvade tyska soldaterna bland stadens besättning; han lät i staden inskjuta pilar med vidfästa breffappar, deri de tyska soldaterna, om de lemnade staden, fingo löfte om tjänst och god sold i saxiska hären; men dessa lockelser gjorde ingen verkan. Han lät nu framföra stormstegar och skjuta med dubbel laddning (22 Sept.); men det var blott skrämskott han sköt, ty order hade kommit från konung August att upphäfvä belägringen. Karl XII var i antågande, och det gälde en afgörande strid. Patkul anbefaldes att med fotfolket betäcka Saxen och skicka rytteriet till förstärkning åt Schulenburg.

Sedan Karl forcerat öfvergången öfver Weichsel, ryckte han vidare fram mot Warthe. Schulenburg, som här stod med sitt saxiska fotfolk vid Punitz, beredde sig till strid och drog till sig förstärkningar. Af det Patkulska rytteriet, hvilket af sin anförare lemnats utan tydliga order, anlände en del under befäl af generalmajor von Plötz kort före stridens början.

Återstoden under öfverste Görtz kom ej längre än till stranden af Obra, hvarifrån han till Punitz sände underrättelse, att trupperna voro alltför utmattade för att längre kunna fortsätta ridten. Görtz' uteblifvande var så mycket mera kämbart, som han medförde artilleri, hvarpå Schulenburg äfven led brist. Icke desto mindre höll Schulenburg med sitt fotfolk länge och berömligt stånd mot Karl XII, som här för första gången kämpade mot disciplinerade och väl anförda fiender; till slut blef han dock öfverväldigad. Kort derefter blef äfven Görtz med sina efterblifna trupper af svenskarne upphunnen och slagen. Kosakerna, hvilka blifvit beröfvade sina hästar, hade af Patkul bortskickats på ett sätt, som nästan kan kallas försätligt; de träffade på de förföljande svenskarne och blefvo af dessa dels nedhuggna, dels innebrända i en by, der de sökte en tillflykt.

Det blodiga slaget vid Punitz var verkligen en betydande seger för de svenska vapnen. Det var ej blott den utmärkte härföraren Schulenburg, som här sattes ur stånd att vidare på öppna fältet mäta sig med Karl XII; äfven Patkuls verk drabbades här af ett grundligt, förkrossande nederlag. Den preussiska alliansen, för hvilken han arbetat så mycket, hade nu klena utsigter; äfven Danmark drog sig för en brytning med den segrande Karl XII. Sjelf tog sig Patkul i spetsen för sin ryska hord ut som en äfventyrsriddare af den mest sorgliga skepnad.

Men nu beredde sig tsaren att med samlad makt bryta in i Polen, och derigenom fick uppvigglaren nya förhoppningar. Försöken att vinna Danmarks och Preussens biträde upptogos därför ånyo, ehuru utsigterna ej mera voro så lofvande. Danmark var i alla händelser villigt, om blott Preussen ginge med; Patkul rustade sig därför till ett nytt diplomatiskt fälttåg. I Lausnitz hade han och Flemming en konferens med Jessen och uppgjorde med denne, under förutsättning af Preussens biträde, utkastet till en allians: tsaren skulle, så snart danske konungen börjat kriget, skicka till hans hjälp de 6,000 ryssar, som stodo i Saxen, samt gifva subsidier till danska flottans utrustning; ingen fred skulle sedan afslutas, förrän Sverige afträdt de från Danmark

tagna landskapen och afstått från att skydda hertigen af Holstein ¹⁾).

Konung August förehade imellertid helt andra planer, hvilka ännu voro för Patkul alldeles obekanta. Redan före slaget vid Punitz hade han hemligen låtit göra Karl XII anbud till en fred, hvilken skulle komma till stånd både på Rysslands och Preussens bekostnad, och dervid bevekligt låtit uppmana den svenske konungen att »göra reflexion på, att detta polska krig icke bringar honom någon synnerlig fördel, så väl därför, att han här förlorar sin tid och försvagar sina trupper, som ock därför, att hans fiende, hvilken profiterar af tiden, för honom ruinerar en skön provins». Han erbjöd sig att träda i förbund mot svenske konungens fiender, »i synnerhet mot en viss, som man icke nämner» (tydligt den tsaren), förband sig till åtminstone stillasittande, i händelse svenskarne droge mot Ryssland, lofvade att åt Stanislav afstå Kurland och en del af Lithauen samt föreslog äfven, att man skulle åt denne söka bereda ersättning i det brandenburgska Preussen. Karl fäste ej något afseende vid dessa anbud, och det dröjde ej länge, förrän preussiska hofvet fick underrättelse om det sistnämnda förslaget ²⁾).

Under dessa föga gynsamma utsigter uppträdde Patkul (i slutet af November) i Berlin till sammans med Przebendovsky, hvilken skulle underhandla som sändebud å polska republikens vägnar. Här visade sig dessutom till skada för hans planer följderna af slagen vid Hochstädt och Punitz. Marlborough anlände samtidigt till Berlin; han tillkännagaf hotande för de preussiska ministrarne, att England skulle med väpnad makt motsätta sig hvarje Preussens inblandning i det nordiska kriget, samt uppmanade konungen att antingen afskeda sina värfvade trupper eller på lämpliga vilkor öfverlemna dem åt de allierade ³⁾. Sveriges inflytande i Berlin var vid denna tid äfven stort, och svenska beskickningen var underrättad om de förda underhandlingarna. »Konungen af Preussen», skref Patkul ⁴⁾, »har varit så förbittrad öfver, att

¹⁾ Riegels, Fredrik IV:s historie I. 457, 468.

²⁾ Bil. till Patkuls skrivelse till tsaren, 28 Juli (8 Aug.) 1705 (se sid. 119 not. 1).

³⁾ Noorden II. 42.

⁴⁾ Ber. XLIV. Dresden 5 Dec. 1704.

concerten gått sönder, hvarpå han dock gjort så stor stat, användt så betydande omkostnader, inrättat alla sina mesyrer derefter och af hänsyn dertill afslagit alla fördelaktiga anbud, att han icke en gång velat höra på konungens af Polen hemställan, utan sagt, att han två gånger vore dragen vid näsan, den tredje gången skulle man icke göra honom till narr.» Sjelf hade Patkul icke ens erhållit företräde, förrän han för ministrarne uppvisat furst Golovins skrifvelse. Han kände sig »så förtretad öfver, att en så skön sak blifvit förderfvad, att han gerna måtte svära på att aldrig mera uti sitt lif negotiera i statsaffärer», och han skulle till slut »blifva utledsen vid hela verket, emedan han ensam måste utföra svårt arbete, påtaga sig farliga resor och dock till slut se, huru andra förderfva allt för honom». Sjelf tycktes han således nu hafva kommit till insigt af, att hans diplomatiska framgång fått dödsknäcken.

Det militära öfverbefäl, som blifvit honom anförtrödt, hade fallit ur hans händer af samma skäl, som makten alltid på ett eller annat sätt glider undan dem, som ej duga att utöfva den. Brandt anförde nu kosakerna, och för det i Saxen kvarlemnade fotfolket blef mer och mer Westromirsky den egentlige befälhafvaren. De ryska hjälptrupperna, hvilka i Saxen fingo ett högst dåligt underhåll, hade aldrig tett sig uslare; »de göra», skref Patkul ¹⁾, »en jämmerlig figur, emedan de gå nästan spritt nakna samt med sin dåliga mundering och sina obrukbara gevär icke kunna göra den ringaste tjänst».

De fredsförslag, som nu (i början af Febr.) bragtes å bane af kejsrerlige ministern v. Zinzendorff, funno denna gång hos Patkul åtminstone icke något öppet motstånd. I en promemoria af den 7 Febr. uppmanar han till betänksamhet i afseende på dem; sedan anhöll han att i detta ämne få rådpläga med de saxiska ministrarne för att derpå kunna vidtaga åtgärder »öfverensstämmande så väl med kurfurstens och tsarens sanna intresse, som med bådas ömsesidiga reputation»²⁾. Samtidigt förehades imellertid planen till nytt inbrott i Polen och förening med ryssarne, som inbrutit i Lithauen. Patkul skref derom till tsaren ³⁾, och konung August skickade till

¹⁾ Ber. XLVI 25 Jan. 1705.

²⁾ Bergmann, Patkul p. 210 (skrifvelserna äro af honom upptagna).

³⁾ Ber. XLVIII. Dresden 10 Febr.

honom Paykull med bud derom. Imellertid var August fortfarande orolig. I sin villrådighet uppdrog han åt Patkul att uppsätta ett betänkande öfver landets dåvarande ställning och utsigter. Detta betänkande, dateradt den 8 Mars 1705¹⁾, påskyndade Patkuls fall. Hade någon bort af omtanke för egen säkerhet väga sina ord noga, så var det vid denna tid tvifvelsutan han.

Först visade han, att under sakernas dåvarande ställning konungen icke egde utsigt till allians med någon främmande makt, som vore i stånd att lemna honom verksam hjälp. Dertill låge orsaken ej blott i den politiska ställningen, utan ock i det ringa förtroendet, som allmänt sattes till hans styrelse, »hvilken vid alla Europas hof hölles för synnerligen corrupt». I sammanhang dermed uppdrog han en förfärande teckning af konung Augusts regeringssätt och dess följder. »Emedan», skref han, »nu en hufvudförändring med E. M:ts arfland i alla departement blifvit företagen, så har man deröfver vid alla hof gjort jämförelser mellan det gamla och detta nya government. Man har dervid bemärkt, att under den gamla ekonomien landet och landsherren varit i considerabelt välstånd och haft så mycken förmögenhet, att man icke allenast haft medel till öfverflöd, utan, trots splendida depenser, ändå lagt upp kapital, hvarjämte krediten stått i sådan vigör, att man utan svårighet kunnat upplåna millioner . . . Deremot äro med denna nya styrelsemetoden landet och landsherren komna till en sådan brist på tillgångar, att icke ens penningar till nödvändiga behof äro för handen, gamla, i forna tider sparda kapital äro förstörda, skulder på skamligt vis gjorda, fonderna ruinerade, krediten alldeles utsläckt och satt i så dålig reputation, att icke ens några hundra thaler utan stor svårighet upplånas, i synnerhet som många händelser passerat, då ordhållighet såsom fundament för all kredit icke så noga blifvit praktiserad, utan våld öfvats i stället för rätt, till och med rättvisan numera icke har sitt säte i skrifna lagar och vanliga instanser, utan synes öfverlåten åt en eller annan ministers arbiträra makt.» Han erkänner visserligen svårigheten att göra »något essentielt changement» under pågående krigstid; sådant

¹⁾ Patkuls politische Offenbarung oder geringfügiges Bedenken etc. Hos Bernoulli III. 556—86.

vore imellertid ändå nödvändigt. »De klara följderna utvisa numera», tillade han, »att E. M:ts affärer börja blifva odiösa och falla utom all consideration på Europas theatrum, så att en hvar, om han än icke ser sitt intresse i E. M:ts fall, likväl icke finner sin conveniens i E. M:ts conservation». Den nödiga reformen måste därför, menade han, huru svår den än vore, »företagas i grund och botten, om något hopp för framtiden skall finnas». Dervid erinrar han varnande: »Om E. M:t äfven vill fatta det beslut att underkasta det onda en kur, har man af flere skäl och af erfarenheten att befara, hurusom man skall förleda E. M:t att blott företaga en palliativkur, icke angripa sjelfva roten, utan på en i sin substans förderfvad grundval blott bygga en embellerad façade, hvilket intet skall göra till saken eller afhjelpa det onda.» Till slut yttrades: »Om jag genom dessa ord ådrager mig E. M:ts onåd, så lärer nog den tid komma, då samma ord skola lända mitt samvete till tröst och mig sjelf inför Gud och verlden till ära.» Skriften hade, som man ser, ett för konungen rätt ampert innehåll, helst som Patkul, som genom sina förespeglingar underblåst kriget, nu var den som obarmhertigt genom teckningen af dess följder höll denna förfärliga sanningspegel för konungens ögon. Mot ministrarne, hvilkas oredlighet öfverklagades och hvilkas afsättning starkt påyrkades, var betänkandet en krigsförklaring på lif och död. Skriften lär, då den kom i konungens hand, varit försedd med deras noter och med Flemmings påskrift »male dixisti et damnaberis».

Konung August hade mot Patkul en länge närd och af ministrarne underhållen motvilja, hvilken han dock af de politiska förhållandena manades att beslöja och fördölja. Han vågade ej stöta sig med Ryssland; men för att rädda Saxen och få fria händer i öfrigt önskade han äfven allvarligt fred med Sverige. Å ena sidan underhandlade han som tsarens förbundsvän med Holland och hos Brandenburg; men emedan man här afvaktade hvad svenska sändebudet i Berlin skulle uträtta, fick Flemming, som utförde hans uppdrag, intet tillfredsställande svar. Å andra sidan förehade han ock planer till utverkande af en separاتفred med Sverige under preussisk bemedling och kände sig i sådant syfte för hos de preussiska ministrarne. Återigen blef således hofvet i Berlin en bränn-

punkt för politikens verksamhet. Enligt uppdrag af tsaren afreste Patkul (troligen de första dagarne af Maj) till nämnda stad. Hans synbara ärende var att anhålla derom, att ryska flottan, hvilken detta år skulle uppträda i Östersjön, finge fritt inlöpa i de preussiska hamnarna. Dertill kom det hemliga uppdraget att än en gång fresta det preussiska hofvet med förespeglingar: han skulle låta förstå, att den ryska flottan förberedde en landstigning på de svenska kusterna, att en större rysk här vore färdig att inbryta i Polen, samt att tsaren, i händelse konungen inginge på hans förbundsförslag, vore villig att ej blott lemna subsidier, utan ock att åt konungen bereda all önskad satisfaktion i Kurland och polska Preussen. Dessa förslag vunno imellertid intet gehör; preussiska regeringen lät genast meddela dem för den svenska beskickningen med tillägg, att de blifvit, trots danske ministerns ifriga förespråkan, »rundweg» afslagna, och att man i stället uppmanat tsaren att söka en separatfred med Sverige, hvilken man vore villig att bemedla ¹⁾).

Att den politiska vinden blåste honom afgjordt mot, fann Patkul snart, och att hans planer vid det preussiska hofvet korsades genom konung Augusts hemliga verksamhet, undföll honom ej heller. Att för tsaren upptäcka och leda i bevis denna konung Augusts »intrig» blef nu hans närmaste sträfvan. Han slog därför tvärt om, förklarade tsaren villig till fred med Sverige och anhöll, att konungen af Preussen genom sin bemedling måtte förskaffa en sådan åt Ryssland. På denna väg sökte han erhålla förtroenden af de preussiska ministrarne och fick äfven genom Ilgen i kopia en af konung Augusts skrivelser; för att få bindande bevis önskade han imellertid få »något reelt, nämligen under konungens af Polen egen hand», men detta lyckades honom ej. Efter sin återkomst till Dresden anhöll han (i skrifvelse af den 14 [25] Maj) att få personligen begifva sig till tsaren och muntligen aflägga sin berättelse, »emedan det icke genom något bref kan ske». Först den 21 Juni ankom tsarens svar, deri Patkul anbefaldes att antingen personligen infinna sig eller, enär saken icke tålte något uppskof, på en säker väg afgifva skriftlig berättelse. Patkul, som

¹⁾ Nordberg I. 601. Gadebusch Lief. Bibl. II. 339. Droysen, Gesch. der Preuss. Polit. IV. 183.

numera ej vågade förtro sina bref åt det saxiska postverket, afsände då, efter mer än en månads förlopp, sin skrifvelse ¹⁾ med en af honom anvärfvad officer till tsaren.

Han omtalade här, hvad han förnummit om konung Augusts förehafvanden, och lofvade att »urgera det preussiska hofvet att sjelft upptäcka saken, då E. ts. M. skall hafva tillfälle framkomma med originalia, utan hvilka man icke skulle öfverbevisa konungen af Polen, i händelse denne skulle förneka saken». Mest visade han sig nu angelägen om att förekomma August. »Jag har därför», skref han »disponerat konungen af Preussen derhän, att, om bevisen för denna intrig äro riktiga, han måtte försöka, om icke en separatfred kunde åtgå E. ts. M. förskaffas, emedan i förutsatt händelse konungens af Polen trolöshet förtjenat, att E. ts. M. upphäfver alla allianser med honom, gifver det till känna för hela verlden samt såmedelst sätter sig och sitt rike i säkerhet.» Imellertid ämnade han för egen del icke låta konung August märka något, utan »mer än någonsin caressera honom och likväl gifva noga akt på alla hans och hans ministrars förehafvanden». Imellertid borde tsaren med all kraft fortsätta det påbegynta fälttåget; »annars skulle», skref han, »Sverige draga bästa vinsten af söndringen samt i skägget le både åtgå E. ts. M. och konungen af Polen». I postscriptum meddelade han ett utdrag af det omtalade aktstycket. Det innehöll konung Augusts i Oktober 1704 gjorda framställningar och anbud om fred med konungen af Sverige.

Att Patkul genom sin hemliga intrigkamp med konung August och dennes ministrar spelade ett högt spel, det kände han ej utan oro, och han sökte ängsligt sitt ryggstöd hos tsaren. »Jag hoppas», skref han, »att E. ts. M. skall hafva nåd för mig och så menagera, att jag icke häröfver råkar i fara och otack, hvilket skulle ske, om konungen i Polen erföre, hvad jag yppat för E. ts. M.; såsom jag nu härstädes är i hans händer, då jag hemligen eller offentligen till en revanche kunde få plikta med mitt lif.» Det är liksom en förkänsla af hvad snart komma skulle.

¹⁾ Daterad Meissen 28 Juli (8 Aug.) 1705. I original uti svenska riksark. Aftr. i Hist. Bibl. 1880 p. 445—47 som Bil. till min der införda afhandling om Patkul.

I en samma dag daterad skrifvelse till furst Golovin yttrade sig äfven Patkul om den i görningen varande fälttågsplanen. Ryssarnes framgång i Lithauen, der de inbrutit, hade bestämt konung August för att, på samma gång han sökte fred, äfven ännu en gång försöka sin lycka på stridsfältet. En nytrustad saxisk här, stäld under Paykulls befäl, skulle först spränga den i Varsjav församlade kröningsriksdagen och sedan förena sig med ryssarne. Patkul erhöll order att med sina i Saxen stående ryssar draga till Polen; men sådant var numera ingalunda i hans smak, och han sökte därför i skrifvelse till Golovin ¹⁾ visa, huru »impraktikabelt» detta företag var. Som sitt förnämsta skäl anförde han bristen på rytteri. Han hade visserligen fått löfte om betäckning af en från Masepa skickad rytтарыstyrka; men denna skulle, menade han, »ej synnerligt hjälpa, då fienden alltid skulle sätta sig emellan oss och förhindra vår conjunction med auxiliar-trupperna». I stället föreslog han, att den i Saxen förlagda ryska truppstyrkan skulle öfverlåtas åt kejsaren, och utlät sig angående de vilkor, som därför borde uppsättas.

Genom Nieroths öfver Paykull vunna seger utanför Varsjav blef imellertid konung Augusts plan att åter upptaga offensiven kastad öfver ända och hans nyuppsatta här nästan förstörd. Nu var det ej blott konung August, som allvarligen sökte fred med Sverige. Det ser nästan ut, som om Patkul äfven för *sin* räkning såg sig om efter en utväg till förlikning med den segrande fienden. Han liknade nu den af jägarkedjan inringade räfven, hvilken åt alla håll spanar efter ett kryphål och äfven försöker det till utseendet omöjliga. I trägen brevexling med de preussiska ministrarne, synnerligen Ilgen, började han framställa sig som högst angelägen om att vinna benådning af den svenske konungen ²⁾. Han skref sålunda, att han »var trött på konungens af Polen affärer och önskade för sin räkning få fred med konungen af Sverige», samt att det för honom »vore fara i Ryssland, och allt berodde på tsarens lif; i Ryssland hatade man allt hvad främlingar hette, och han såge sig med oro i moskoviternas hand». I ett bref tackar

¹⁾ Af den 28 Juli (8 Aug.) 1705. I original på riksarkivet: i aftryck Hist. Bibl. 1880 p. 451—56.

²⁾ Schulenburgs Leben und Denkwürdigkeiten I. 216.

han kammarherren v. Marshall för den möda, som denne gjort sig för hans räkning, »i synnerhet i fråga om amnestien». I ett annat bref skrifer han till och med, att han »håller god vänskap med svenska hofvet och framdeles vill hålla den». Om än Patkul i början kan hafva brukat sådana framställningar blott såsom ett medel att tillocka sig förtroenden, så ser det sedan ut, som om han under tilltagande oro, ju mer hans belägenhet invecklades, verkligen här velat se sig om efter en räddningsväg. Anmärkningsvärdt är äfven, att han vid denna tid lät en skolrektor undervisa sig i grekiska och gaf sig min af att, liksom Hermelin, hafva nya testamentets grundtext som sitt »vadamecum» äfvensom att utgifvandet af den nästan färdigtryckta latinska öfversättningen af skriften Echo inhiherades. En sträfvan att äfven i småsaker göra sig behaglig för svenskarne synes här röja sig. Svårt är dock att säga, mot hvilken den mannen egentligen var uppriktig.

Patkuls förhållande mot öfverste Görtz vållade honom stora obehag. Han ämnade låta ställa denne inför krigsrätt och lät arresteras honom. Men Görtz lyckades befria sig från vakten, som förde honom, och rymde genast öfver till Schlesien. Från Breslau afsände han (i Juli) en till ryske tsaren stäld förklaring¹). Med sitt eget fältregister, med Schulenburgs bref samt med Patkuls egna förhållningsorder visar han, att denne genom sitt oförstånd varit till största delen sjelf skuld till de lidna missödena. »Patkul hade», skref han, »såsom ofta är fallet med dem, som genom eget förvållande begått fel, sökt vältra ansvaret därför på underlydande för att genom dessas oförskylda bestraffning undgå sin egen välförtjenta.» Han anklagade honom för att hafva gått egennyttigt till väga, så att han »inom kort samlat sig ett betydligt kapital af tsarens penningar och därför sökt i främmande land köpa sig fastigheter». Patkuls förhållande till kosakerna belyser han från en för denne ganska menlig sida. »Huru okristligt och barbariskt», skrifer han, »Patkul förfarit mot kosakerna, dem han ruinerat, är land- och verldskunnigt, enär han med våld fräntagit dem deras hästar, deraf formerat några dussin spann åt sig sjelf och låtit till en del försälja sådana i Frankfurt an der Oder för 50 thaler spannet, men tvungit saxiska bönder

¹) Aftryckt in extenso bland bilagorna hos Bergmann.

att underhålla de återstående. Och väl vore, om han blott stannat vid denna mot kosakerna begångna nästan fiendtliga plundring; men då den kongl. svenska arméen redan anryckt 3 eller 4 mil efter honom, dref han det olyckliga folket som fänad i fiendens händer.»

Görtz sparade ej heller på beskyllningar, som mera direkt personligen intresserade de båda herskarne och deras ministrar, såsom att Patkul mot konung August »utgjutit så ondskefulla smädelser samt visat så dåliga tecken till underdånig tacksambhet för åtnjuten allerhögsta nåd, att det är en skam att derpå tänka». För tsarens och de ryska ministrarnes räkning tillägger han: »Jag kunde med många bevis styrka, huru dålig respekt denne Patkul har både för E. M:ts allerhögsta person och för E. M:ts höga ministrar, huru han blamerat E. M:ts allerhögsta guvernement, huru malhonnet han talat om prins Alexander (Menzikoff), om rikskansleren furst Golovin och fältmarskalken Sjeremetjew, äfvensom genom hvilket gudlöst manér och med hvilka stora löften han sökt förmå mig att hos konungen af Polen mot mitt samvete falskeligen belacka E. M:ts ambassadör, furst Dolgoruky och äfven på allt upptänkligt sätt chagrinerat generalkrigskommissarien furst Galitzin.» Tsaren, som antingen ej fäste sig vid Görtz' skrifvelse eller tänkte gömma efterräkningen till en framtid, godkände Patkuls åtgärder och lät offentligen instämma Görtz inför krigsrätt. Görtz öfvergick nu genast i svensk tjenst.

Från Rehnskölds läger utgaf han nu (i Sept.) en för allmänheten ämnad bitande skrift, uti hvilken han i plumpt skämtsamt ton gisslade Patkuls knipslughet, hans egennyttan och hans fåfänga prål med sina titlar och värdigheter. Härigenom drog åtminstone Görtz skrattarne på sin sida. Han afslog ock med hån det förlikningsanbud, som Patkul, ängslig öfver det uppseende saken väckte, gjort honom.

Med de saxiska ministrarne lefde Patkul sedan flere månader i öppen fiendskap. De meddelade sig ej mera personligen med honom, motarbetade honom i allt och sökte äfven, både af brist på tillgångar och för att försvåra hans ställning, inknappa på underhållet till de ryska trupperna. En af dem, grefve Dönhoff, utmanade Patkul på duell, men denne aktade sig för att antaga utmaningen och begagnade i stället smädel-

sens mindre lifsfarliga, men ej mindre bitande vapen¹⁾. Redan började man på flere håll taga Paykulls olycksöde som ett förebud till Patkuls²⁾.

Tsarens och Patkuls förhållande till konung August blef imellertid ytterligare inveckladt. Przebendovsky, hvilken fortfarande uppehöll sig vid det preussiska hofvet, berättade, att konung Fredrik för honom uttalat förebråelser med anledning af Augusts till Karl XII gjorda förslag att åt Stanislav bereda ersättning på Preussens bekostnad. Under sin vistelse i Karlsbad hade konung August i detta ärende meddelat sig med den honom åtföljande Patkul, hvilken då »med all flit kände honom på pulsen, men icke upptäckte annat än indifferent miner». Patkul hade imellertid då af försigtighet ej närmare uttalat sig i ämnet. Sedan fick han genom Huysen del af ingångna underrättelser, att »konungen af Sverige och konung August med hvarandra förde hemlig korrespondens och förehade underhandling om en particularfred». Nu hade Patkul derom ett samtal med konung August, i hvilket han, »såsom förut skett, oförmärkt ville sondera sakernas grund och frågvis bringa ett eller annat å bane». August började då afgifva »stora eder, försäkringar och contestationes på sin ära, så att Patkul blef verkligen bestört och ännu i denna stund icke vet, hvad han om allt detta skall säga». På konungens uppdrag meddelade han dessa försäkringar för tsaren, men tillade dervid som sin egen mening att, »i fall konung August blir ordentligt utfrågad, och saken utan konst offentligen afhandlas, så skall sanning och bedrägeri komma i dagen. Annars», slutar han, »kan tsaren på ett eller annat sätt hastigt blifva förd bakom ljuset.» Som postscriptum uttalade han sin förvisning, att konung Augusts förehafvande ginge ut på »att tillintetgöra fälttåget, hindra conjunctionen och under denna höst utföra en synnerlig intrig; hvarimot intet vore bättre än att exequera våra project»³⁾.

I Oktober erhöll Patkul genom Golovin tsarens formliga tillstånd, att de ryska trupperna finge föras ur Saxen, om ej bättre underhåll, än de derstädes erhöilo, kunde åt dem bere-

¹⁾ Zaluski Epist. Fam. III. 112 (p. 673).

²⁾ Zaluski III. 111 (p. 670).

³⁾ Patkul till Golovin, den 5 (16) Sept. 1705. I original uti sv. riksarkivet, i aftryck Hist. Bibl. 1880 p. 449—51.

das; han fick ock tillstånd att i detta ämne underhandla med den kejserlige ministern, grefve von Straatmann. Genom krigsrådet v. Langen gaf Patkul de saxiska ministrarne notis derom tillika med det besked, att de ryska trupperna, om de ej erhöle bättre förplägning, genast skulle föras ur Saxen. Geheimeråden synas imellertid snarare hafva velat framkalla en brytning än undvika den; landtfolket i Lausitz, der de ryska trupperna voro inqvarterade, lär till och med hafva förbjudits att leverera dem lifsmedel och bränsle. Afvisande Patkuls uppfordran till personlig sammankomst, skickade geheimeråden till honom Pffingsten, hvilken i sin ordning af Patkul afvisades¹⁾. Underhandlingarna med Straatmann fortsattes imellertid.

Patkul hade, i synnerhet genom bemedling af konung Augusts moder, lyckats blifva förlofvad med en rik och förnämlig saxisk dam, Anna Soffa, född v. Rumohr, enka efter öfverhofmästaren v. Einsiedel, samt sades hafva för afsigt att inköpa gods i Schweiz och dit draga sig undan. Geheimeråden fruktade imellertid, att han genom detta parti skulle till deras skada stärka sin inflytelse vid saxiska hofvet.

I slutet af Oktober begaf sig August till Grodno, der han personligen sammanträffade med tsaren, hvilken stod der med sin här, och han qvardröjde öfver årets slut. Patkul var ett af föremålen för deras samtal. De båda herskarne, hvilka nu åter lefde på förtrolig fot, menade sig antagligen hafva skäl till den misstanken, att Patkul bedragit dem båda två. August yppade sedan sjelf²⁾, hurusom han för tsaren beklagat sig öfver, att Patkul sökte draga de ryska trupperna i Saxen öfver i främmande makts tjenst, samt att tsaren förklarar sådant strida mot sin vilja och lofvat afsätta Patkul från dennes befäl. Af tsarens bref och de handlingar, som Golikow meddelat, synes troligt, att August sökt öfvertyga tsaren om, att Patkul vore i hemligt förstånd med svenskarne³⁾. Osannolik är väl då icke Nordbergs uppgift, att Patkul »lemnats i konung Augusti disposition att göra med honom, som han ville»,

¹⁾ Patkuls Widerlegung der Prätexthe, deren sich etc. (Beitr. till Berichte III).

²⁾ I skrifvelse från Grodno af 8 Jan. 1706 till saxiske ambassadören i Haag v. Gersdorf (Införd i Schulenburgs Denkwürdigk.).

³⁾ Bergmann p. 224.

om det också icke var tsarens mening att medgifva en dispositionsrätt i *sådan* utsträckning, som August och hans ministrar utöfvade den.

Under tiden uppgjorde Patkul (i December) öfverenskomsten med Straatmann om de ryska truppernas öfverlåtelse. Nu skickade ministrarne (den 17 Dec.) geheimerådet Schindler till honom med begäran att icke låta trupperna afmarschera, förr än instruktion anländt från de i Grodno varande monarkerna. Patkul svarade, att »saken nu vore afsluten, han kunde för sin del intet ändra, men ville se till, om något stode att vinna hos kejsrerliga sändebudet». Då detta undvikande svar anländt, väcktes i geheimerådskollegiet fråga om att bemärkta sig hans person.

Oron för truppernas bortförande var kanske mera geheimerådets förevändning än verkliga orsaken till deras beslut. Sjelf försäkrade Patkul i sin från fängelset afgifna vederläggningskrift, att ministrarne »så länge malitiose conniverat, tills ögonblicket syntes inne att göra ett tigersprång och per fas et nefas utföra ett kanske långt förut concerteradt rofproject». För att skydda sin egen maktställning måste de i tid söka göra honom oskadlig, och i synnerhet låg dem om hjertat att omintetgöra hans förmälning med enkefru v. Einsiedel, hvilken såsom förtrogen vän med konung Augusts moder kunde bidra att stärka hans inflytelse. »Tigersprånget» togs därför kort före den beramade bröllopsdagen²⁾.

Utän betydelse torde ej vara, att ministrarne sammanträdde för att fatta sitt beslut på qvällen den 19 (30) December, kort efter sedan posten anländt från Grodno³⁾. Det förefaller knapt troligt, att de vågat taga ett möjligen för dem så skickesedigt steg på eget bevåg blott, utan någon vink från högre ort⁴⁾. Vid rådplägningen voro äfven de befälhafvande generalerna tillkallade. Schulenburg förklarade genast, att man under omständigheter, då konungens personliga intresse, ja på visst sätt äfven tsarens, stode på spel, borde

¹⁾ Widerlegung der Prätexpte etc.

²⁾ Fassmann. Gespr. im R. der Todten. Patkul häntydde derpå i sitt samtal med Hagen.

³⁾ Lettres hist. XXIX. p. 34 (Jan. 1706).

⁴⁾ Voltaire påstår, att Patkuls arrestering skett på Augusts befallning. Vål troligt, men hvarken af August eller hans ministrar erkändt.

fatta ett raskt beslut och »sans façon» arresterade Patkul samt bemäktiga sig hans papper. Sådant blef också beslutet. Sjelf lät Schulenburg gifva sig order att utföra det. Patkul påträffades lugnt sofvande i sin säng och fördes utan vidare buller till Sonnenstein ¹⁾.

Bland hans i beslag tagna papper fanns det två dagar förut afslutna fördraget med Straatmann. Enligt detta skulle den ryska truppstyrkan öfverlåtas i kejsarlig tjenst mot en öfverenskommen ersättning af 200,000 floriner; i hemliga artiklar lofvade kejsaren att framdeles vid lägligare tid kraftigt befordra tsarens och konungens af Polen intresse, att söka förmå Preussen till krig mot Sverige eller åtminstone till neutralitet, att icke erkänna Stanislav för konung af Polen, om ej August godvilligt afsade sig detta lands krona, och att vid inträffande fredsmedling försäkra åt tsaren besittningen af dennes eröfringar eller åtminstone af en hamn vid Östersjön. Utom detta dokument kom man äfven i besittning af Patkuls med Ilgen och andra preussiska ministrar förda brevexling angående försoningen med Sverige.

Så slutade Patkuls olycksbringande verksamhet. Sedan den utträttat ej litet för att öfver Sverige draga en måhända förtjent nemesis, drabbades den till slut sjelf af sin egen nemesis. I de nät, som han konstigt gillrat, snärjdes han sjelf; tvedrägtens ormar, som han länge besvurit, vände sig mot besvärjaren, och krigets lågor, dem han flitigt sökt sprida åt alla håll, slog med öfverväldigande makt slutligen tillsammans öfver hans eget hufvud.

Patkuls fångenskap, död och eftermäle.

På Sonnenstein insattes Patkul med stor brådska uti ett starkt bevakadt och med fönstergaller försedt rum. Under inverkan af den häftiga förtrytelse, som jäste inom honom, samt genom de i första hastigheten försummade eller rent af uraktlåtna anstalterna för hans underhåll och vård insjuknade

¹⁾ Schulenb. Denkw. I, p. 218. Rechtfertigung af Sincerus Treumann (hos Bergmann). Galitzins protestation. Fassmann (Gespr. im R. d. Todten) låter Patkul säga sig hafva fångslats efter återkomsten från sin fästnö och får äfven här en eftersägare i Gadebusch (Lief. Bibl. II 329). Journ. de P. le gr. p. 159, 160 uppger, att P. häktats på väg till en beramad sammankomst med de saxiska ministrarne.

han kort efter sitt fängslande¹⁾, men tillfrisknade snart, då han fått bättre behandling och tillräckligt underhåll.

Inom diplomatiska kåren väckte Patkuls arrestering föga uppståndelse och endast hos de personer, med hvilka han stått i närmare beröring. Grefve Straatmann gjorde, mest för den afslutna öfverenskommelsens skull, föreställningar, men utan verkan. Från ryska beskickningens sida vidtogs ingen åtgärd, men väl någon från den ryska krigsförvaltningens: furst Galitzin aflät nämligen till geheimerådskollegiet en protestation²⁾ så väl mot den form, hvarunder arresteringen företagits, som ock mot Patkuls qvarhållande i fängelse; han framhöll de för tsarens intresse menliga följderna af, att den korrespondens, som uppdragits åt Patkul, nu komme att afstanna, samt förbehöll sig, att inga order finge gifvas Westromirsky utan öfverkrigskommissariens hörande, hvilken väl ej innehade något befäl, men dock vore af sin herre tsaren satt »att hafva ett vaksamt öga på regementena».

Kort efter erhållen underrättelse om Patkuls arrestering skickade tsaren till Dresden ett ilbud med anhållan att om anledningen dertill få närmare uppgifter. Med anledning häraf sände konung August genast efter sin återkomst kammarherren Czembek till Moskva. Tsaren måtte af denne hafva erhållit lugnande förklaringar, ty i skrifvelse af den 13 Jan. 1706 förklarade han sig hafva »nöjaktigt erfarit, af hvilka anledningar det förelupna egt rum», samt gaf försäkran, att underhandlingarna om det i Saxen stående ryska fotfolkets öfverlåtelse till kejsaren »skett mot hans vilja och det gemensamma intresset». I en ny skrifvelse, daterad Orcha den 21 Februari, anhöll han, att konung August måtte »sända Patkul med alla hos denne funna papper och skrifter öfver till Ryssland, der ransakning och dom skulle öfvergå honom». Men furst Golovin, Patkuls gynnare, möjligen ock verksam enligt ryska politikens i system satta dubbelhet, förklarade i skrifvelse af den 17 Februari, att tsaren »kräft satisfaction för Patkuls arrestering och skulle utan tvifvel kraftigare hafva maintenerat honom, om ej troubles för svenska marschen (mot Grodno) hindrat det»; men denna skrifvelse var under sådana

¹⁾ Rechtfertigung v. Sincerus Treumann (Bil. till Bergmanns skrift).

²⁾ Af den 18 Dec. 1705. Upptagen i Beitr. III, p. 147.

omständigheter ej egnad att göra någon verkan, möjligen också blott afgifven med hänsyn till de utländska diplomaterna. Med anledning af tsarens senare skrifvelse afskickades till Moskva öfverste Arnstädt med uppdrag att tillkännagifva konungens beredvillighet att snarast möjligt öfversända Patkul, så snart blott vägarne genom Polen blifvit i någon mon trygga för svenska ströfkårer ¹⁾.

Till sina utländska beskickningar lät August ofördröjligen afgå skrivelser i syfte att rättfärdiga den mot Patkul viktiga åtgärden. Redan från Grodno afsände han en sådan, daterad den 8 Januari 1706, till sitt i Haag anställda sändebud v. Gersdorf med uppgift, att Patkuls förhandlingar angående de ryska trupperna väckt misshag hos tsaren sjelf. Till sin minister i Köpenhamn, Manteuffel, skref han, att Patkul »hade på det skändligaste och djerfvaste förrådt (traducirt) honom och satt all respect mot honom å sido». För sin minister i Wien, Wackerbarth, omtalar han, att geheimerådskollegiet väl på eget bevåg låtit verkställa arresteringen, men derutinnan »handlat som trogna tjenare», hvilkas åtgärd af konungen till alla delar gillades. Wackerbarth framförde till kejsaren detta budskap jämte underrättelse, att ryska truppers öfverförande från Saxen var mot konungens önskan ²⁾; kejsaren försäkrade till svar, att han aldrig skulle hafva bifallit underhandlingen derom, i fall han anat, att något obehag derigenom skulle tillfogats konungen». Någon tid derefter (i Maj) lemnade Straatmann Dresden, möjligen återkallad. Det samma gjorde nu äfven danska sändebudet, som alltid fjäskat för Patkul och troligen menade sig hafva vädrat någon demonstration att göra till dennes förmon.

Det sista bidraget till skriftvexlingen i fråga om Patkuls arrestering kom från — Patkul sjelf. Sedan han i fängelset genom kommandantens försorg eller efterlåtenhet fått tillfälle att begagna penna och bläck, uppsatte han en »Vederläggning af de prætexter, af hvilka de saxiska ministrarne sökt betjena sig i sitt förhållande mot Patkul» ³⁾. Han framhåller på goda

¹⁾ Schulenb. Denkw. I. c.

²⁾ Skrifvelserna till Manteuffel och Wackerbarth äro upptagna i Beitrage till Patkuls Berichte (Del. III).

³⁾ Vederläggningsskriften är aftryckt i Beitr. till Patkuls Berichte. En kopia deraf förvaras i Dresdenerbibliotekets manuskriptsamling.

skäl, som det tyckes, att icke något »periculum in mora» med afseende på de ryska hjälptruppernas förestående bortmarsch framtvingat de saxiska ministrarnes handlingssätt. Han vederlägger det utspridda föregifvandet, att han skulle förlorat sin anställning som ryskt sändebud samt endast i sin egenskap af general hafva blifvit arresterad af fältmarskalken; på den beskyllningen, att han vid förhandlingarna med kejsaren skulle hafva sökt sitt eget enskilda intresse, svarar han, att han för sådant ej vore skyldig att aflägga någon räkenskap till de saxiska ministrarne. Denna skrift blef på geheimerådens föranstaltande af bödeln uppbränd. Från Sonnenstein utgick äfven en annan till konungen sjelf adresserad försvarsskrift, undertecknad med namnet Sincerus Treumann, men tvifvelsutän författad af Patkul¹⁾. Författaren, hvilken talar som en för fången främmande person, men af den egendomliga stilen, af detaljkännenheten och syftet tillräckligt röjes, utgår från det antagandet, att konungen sjelf befalt arresteringen, men uttalar den förhoppningen, att denne skulle »i sinom tid redressera det förefallna öfverträdandet af sin allt för vidsträckt uttydda befallning» med afseende på Patkuls kvarhållande i fängelset.

Då Patkul skref nyssnämnda bref²⁾, var möjligen redan hans blifvande öde afgjordt. Under förevändning, att vägarne genom Polen vore osäkra, hade August alltjämt dröjt med att afsända honom till Ryssland. Huruvida konungen hoppats att genom Patkuls utlemnande vid ett stundande fredsslut med Sverige bespara sig andra känbarare uppoffringar, är mera ett föremål för gissning än för undersökning. »Jag lemnar derhän», säger Bernoulli³⁾, »om icke ett hemligt förstånd med Sverige var med i spelet. Omöjligt är det icke, och åtminstone kunde August vänta sig att göra den hämndlystne Karl, som redan vid fredsunderhandlingarna 1705 skall hafva gifvit antydan om något sådant, en angenäm tjänst genom Patkuls utlemnande.»

Vid underrättelsen om Karls tillämnade inmarsch i Saxen afsände August (redan i medlet af Augusti) geheimeråden

¹⁾ Upptagen hos Bergmann, Bil. 5 (p. 337—55).

²⁾ I brefvet erinras om, att Straatman lemnat Dresden, hvarför det således ej kan vara skrifvet förr än i Maj månad.

³⁾ Patkuls Berichte (Beitr.) III. 208.

Pfingsten och Imhof för att underhandla om fred. I Bischofs-
werda börjades underhandlingarna, i Altranstadt afslöts fre-
den (14 [25] September). Bland annat förband sig August »att
utlemna alla öfverlöpare och förrädare, i synnerhet Johann
Reinhold Patkul». Om också icke de saxiska sändebuden, så-
som det påstås, sjelfva först bragt Patkuls utlemnande på tal,
hafva de dock helt visst intet haft att mot det samma in-
vända.

Patkul flyttades nu från Sonnenstein till Königstein och
hölls der i strängare förvar. Med hans utlemnande dröjdes
imellertid i det längsta. August var i ett fruktansvärdt di-
lemma. Å ena sidan var han orolig för tsaren, hvilken väl
kan hända ej haft mycket mot Patkuls arrestering, men dock
yrkat, att denne snarast möjligt skulle öfverföras till Ryssland,
samt, oafsedt det för honom nedsättande uti en rysk envoyés
smädliga död under bödelns hand, för ingen del ville, att en
så opålitlig och med så dyrbara hemligheter ombetrodd man
skulle falla i svenskarnes händer. På andra sidan stod den
oblidkelige Karl, som ej kunde förmås att afstå från sin for-
dran och hotande kräfde en snar uppfyllelse deraf. I sin egen
närmaste krets torde August stått mellan de inflytelserika an-
förvandterna till Patkuls fästmö, hvilka, understödda af kon-
ungens moder, sökte rädda den fångne, samt å andra sidan
ministrarne, hvilka af hämndlystnad, omtanke om egen säker-
het och intresse för fredens snara afslutande sökte få Patkul
utlemnad.

Ju längre tiden framskred, dess mer tilltog Augusts oro,
helst som segraren ej på något vilkor kunde förmås att afstå
från sin fordran. Den öfver Paykull fällda dödsdomen uppdref
farhogorna ännu mera. På Patkuls utlemnande yrkade fort-
farande de saxiska ministrarne. Pflugk skref (i Februari)¹⁾
derom: »Framför allt vore önskligt, att H. M. ville låta för-
må sig att gifva order rörande Patkul. H. M. har gifvit till-
fälle att bättre intala (plus menager) tsaren, hvilken icke kan
blifva mer förtörnad, om man utlemnar Patkul, än han redan
kanske är det förut öfver hvad som förefallit. Patkul har
redan mist sin caractère (af envoyé) genom en statsförbrytelse,

¹⁾ Pflugks bref af den 7 (17) Febr. 1707. Ett koncept deraf finnes
uti svenska riksarkivet.

och hans uppförande vid alla tillfällen har varit sådant, att icke en enda makt har ansett sig tillständigt att intressera sig till hans förmon. Om några enskilda göra det hos H. M. genom vissa omvägar, hoppas man, att detta skall hafva mindre verkan.» Bearbetningarna från motsatta sidan gjorde sig imellertid till en början gällande. August öfverlade med Schulenburg samt geheimeråden Hoymb och Pffingsten, huru man skulle gå till väga för att rädda Patkul, utan att dermed uppreta Karl XII. Man föreslog flere utvägar, men i valet mellan dessa hade konungen mycket svårt för att besluta sig. I saxiska kabinettsarkivet finnes ett registratur, enligt hvilket generalmajor Ziegler, major Crux, öfvermarskalken Pflugk, geheimeråden Hoymb och general Schulenburg den 4 Mars 1707 uppfodrads aflägga ed »att utföra allt, hvad dem af kongl. kommissarierna kunde blifva befalldt att utföra, samt hålla det hemligt för alla utom för dem, hvilka man komme att bruka till executionen»¹⁾).

Meningen torde hafva varit att låta fången undkomma. I detta syfte yttrade sig äfven Flemming, ehuru i förtäckta ord, uti bref från Berlin af den 16 Mars. Sjelf berättade Patkul för Hagen, med hvad trovärdighet må dock lemnas derhän, att han i sitt fängelse mottagit bref från konung August sjelf, hvilka häntydde på en tillämnad anläggning mot Karl XII:s lif och förespeglade Patkul snar befrielse. Fångens utlemnande kunde imellertid ej länge undvikas. Det berättas, att kommandanten fått befallning att före den svenska kommenderingens ankomst sätta fången i säkerhet, men att denne velat begagna tillfället att af Patkul utpressa penningar, hvilka fången, förmodligen i den öfvertygelsen, att man ändå i alla händelser skulle släppa honom lös, vägrade att utbetala²⁾. Genom detta dröjsmål försenades anstalterna till befrielse och blefvo snart genom svenskarnes påpasslighet omöjliggjorda. Den svenska kommendering, som afhentade Patkul, skall hafva varit anförd af två lifländska officerare³⁾.

¹⁾ Schulenb. Denkw. I. p. 224, 230.

²⁾ Voltaire, Hist. de Charles XII. Bergmann (p. 233, 234) betviflar sannolikheten af denna berättelse på två angifna skäl, hvilka dock förefalla temligen svaga. Deremot kan källans trovärdighet sättas starkt i fråga.

³⁾ Gadebusch, Lief. Bibl. II. 331.

Fången fördes nu till Dippoldiswalde ¹⁾, der hans bevakning anförtroddes åt det Meyerfeldska regementet. Att han redan från början belades med kedjor är ganska troligt, då man var högst angelägen, att han ej skulle undkomma; deremot torde uppgiften, att han under tre månader varit med järnkedja bunden vid en påle, höra till Parthenays vanliga öfverdrifter.

Från Saxen fördes han vid svenska arméens aftåg fjättrad i en öfvertäckt trossvagn, hvari några hål voro borrade för att lemna tillträde till luften. Att han för öfrigt icke, hvarken under resan eller under tiden närmast före den, lidit någon omänsklig behandling, utvisas af berättelsen om den kropps-fetma, som han ända till sin död bibehöll; sjelf uttalade han sig ock för sin själasörjare Hagen lofordande om den vakt-hafvande majoren Grothusen. Då arméen anländt till Slupza, der högqvarteret upprättades, nedsattes öfver Patkul en krigs-rätt, i hvilken Rhensköld presiderade. Huruvida fången blifvit inför denna krigsrätt framförd, är obekant; det ser ut, som om han ej blifvit det. På grund af hans senare förbrytelser blef enligt konungens befallning det honom redan förut ådömda dödsstraffet skärpt, så att rådbräkning skulle föregå halshuggningen.

Den 30 Sept. 1707 utstod Patkul det honom ådömda plågsamma dödsstraffet på afrättsplatsen vid den lilla staden Kasimierz nära Posen. Afrättningen, i sig sjelf ohygglig, kom att blifva det än mera genom två tillfälliga omständigheter: man hade nämligen att tillgå endast ett gammalt obeslaget hjul, som ej mäktade gifva nog starka stötar; dessutom utöfvades bödelssysslan af en rå, i en sådan förrättning alldeles oförfaren polack, hvilken, betagen af häpnad öfver Patkuls höga rang och värdighet, gick förlägen till verket med orden: »Förlåt, nådige herre», och sedan, i öfvermått af förfäran och tafatthet, alltjämt bar sig bakvänt åt. Hagen, som var ögonvitne, berättar:

»Då högra armen krossades, hvilket knapt kunde verkställas med tre slag, skrek Patkul väl något, men ropade dervid alltid Jesu namn, till dess båda armarne och benen voro krossade under hjulet. Till sammans fick han 15 stötar. Kapten

¹⁾ Enl. Gadebusch Reichardsgrimm, enl. Nordberg Altranstadt.

Waldau (som förde befäl vid förrättningen) ropade till skarp-rättaren att rikta stötarne mot bröstet. Den arme syndaren blickade mot kaptenen, bedjande: "Käre, hufvudet af! Hufvudet af!", hvilket också kaptenen befalde skarprättaren. I det nu skarprättaren ville lägga honom (Patkul) framstupa, hjälpte han sig till förvåning sjelf och lade hufvudet på blocket. Skarprättaren gjorde tre hugg, innan han skilde hufvudet från kroppen». Att den olycklige lefde ännu, då han halshöggs, härledes i prinsens af Würtemberg anteckningar derifrån, att »hjulet gled ned från hans bröst, hvilket var ganska fett».

Så lyder ögonvitnens berättelse om Patkuls gräsliga slut. Dödssättet var en följd af tidehvarfvets hårda lagar, som för sådant brott tilläto sådant straff. För att väcka ytterligare deltagande för den olycklige har man genom diktade tillägg eller uppsåtliga förtiganden sökt framställa afrättningen ännu ohyggligare än den verkliga var. Från rysk sida¹⁾ har man till och med framkommit med den helt säkert osannfärdiga beskyllningen, att Karl XII skulle hafva befalt den ytterligare skärpning i dödsstraffet, att Patkul ej skulle halshuggas förr, än han efter rådbråkningen uppgifvit sin ande under plågorna, äfvensom att han skulle hafva afskedat kapten Waldau därför, att denne sökte förkorta pinan för den olycklige.

Patkul var under sina sista lefnadsår en storväxt, korpu-lent man. Ur hans mörka öga, i hvilket lidelsens glöd hotande brann, sköt en blick, som dref förtroendet bort och manade till försigtighet en hvar, som hade med honom att göra. Hans snille hade i sin art rikt utvecklats, och tvifvelsutan kunde han, så diletant han än var, helsas som en mästare i diplomatiska knep och finter. Men i bredd härmed utvecklades ock hans karakters lyten. Vanan att umgås med svek och förställning gjorde honom till slut opålitlig mot alla; ränk-smideriet blef för hans rastlösa verksamhet snart sagdt ett behof, och framgången födde ett odrägligt öfvermod.

I Karl XII:s och hans folks ögon var Patkul ingenting annat än en brottslig svensk undersåte, hvilken, aldrig löst från sin trohetspligt, blifvit som öfverlöpare mottagen och använd af Sveriges fiender. Redan lifdömd enligt svenskt domslut, hade han sedan i väsentlig mon bidragit till tändande af

¹⁾ Journal de Pierre le gr. (p. 161).

det långvariga kriget, oafåtligt arbetat på att sammanhålla det mot Sverige riktade förbundet och med allahanda konster sökt uppvigla nya fiender mot detta land. Förtjente någonsin enligt tidens åsigt en högmålsförbrytelse att beläggas med skärpt dödsstraff, så var det denna. Af hämndlystnad, i detta ords lägre mening, drefs ej Karl XII, men väl af öfverspända idéer om sin uppgift som den gudomliga rättfärdighetens tjennare, »en hämnare, honom till straff, som illa gör». Kungsordets helgd och undersåtens obegränsade trohetspligt utgjorde för honom det mänskliga samhällets hörnstenar; och nu gälde det att genom en handling, som ej snart skulle varda förgäta, icke blott bringa till verkställighet en af fadern under-tecknad dom, utan ock mot undersåtligt förräderi statuera ett för alla tider varnande exempel. Tvifvelsutän har han gifvit uttryck åt en sådan uppfattning i en af texterna, som han påbjöd på en tacksägelsedag 1706: »De dikta skalkhet och hållat hemliga; de äro illfundiga och hafva listig skalkstycke före. Men Gud skall hasteliga skjuta dem, så att dem skall svida efter. Deras egen tunga skall fälla dem, så att dem bespotta skall hvar och en, som dem ser. Och alla människor, som det se, skola frukta sig och säga: Det hafver Gud gjort; och förmärka, att det är *hans* gerning» (Ps. 64: 7—10). Derför svarade han ock sin syster, prinsessan Ulrika Eleonora, då hon, troligen förmädd af enkedrottningen, lade sig ut för Patkul: »Jag önskar, att jag kunde efterkomma mon cœurs befallning häruti; men som saken är af så svår beskaffenhet, att hon intet kan eftergifvas, som ock, *för exemplets skull*, hon intet *får* eftergifvas, så beder jag mon cœur intet taga onådigt upp, att han intet lär kunna blifva förskont.»

De båda régenter, som i sin tjenst mottagit öfverlöparen, funno sig föranlättna att hålla god min vid hans bestraffning. Mot rättsgrunderna för den samma kunde de, äfven från sin synpunkt, icke hafva några protester att göra, minst tsaren, som i större utsträckning än någon annan tillämpat rådbräkningsstraffet mot egna statsbrottsliga undersåtar. Det var ej öfver Karl XII, utan öfver konung August, som han för det kejsrerliga hofvet och annorstädes beklagade sig, och äfven detta hufvudsakligen öfver separاتفreden i Altranstadt, men blott i förbigående öfver Patkuls utlemnande. I en följande

tid, då August återvunnit polska kronan, sökte denne åt den afrättades kvarlevor bereda en någorlunda hederlig begrafning; men den officer, som han 1710 afsände till afrättsplatsen vid Kasimierz för att hemta dem, rapporterade derifrån, att han »icke kunnat finna ett spår af Patkuls lik»¹⁾. Voltaire berättar, att August, som 1713 måtte lyckats finna lemingarna deraf, med iskall likgiltighet yttrat till en uppvaktande herre, i det han pekade på kistan: »Der ligga Patkuls ben.»

Den stora allmänheten, som lidit så mycket af kriget, såg ingestädes med blida ögon Patkul, hvilken allmänt beskyldes för att vara tillställaren deraf och som sådan led sitt straff. I ett bref från en polsk ädling, upptaget i Zaluskis brefsamling, göres till underrättelsen om Patkuls afrättning blott det korta tillägget: »Denne är upphofvet till alla de olyckor, som öfvergått Polen i dessa tider.» Saxarne tillskrefvo Patkul mer än sin konung skulden för sitt genom kriget iråkade elände. I Ryssland hade Patkul, äfven medan han lefde, aldrig påräknat några sympatier. Ej underligt därför, att i hans olycksöde den stora massan såg Guds rättvisa dom; denna uppfattning uttalades ock i några af de många i lapidarstil affattade grafskrifter, som öfver honom sammansattes. I denna anda yttrade ock historieskrifvaren Limiers om honom: »Sant är, att, om man än betjenar sig af förrädare, om man än till en tid smeker dem, så afskys de städse och lida förr eller senare sitt förtjenta straff.» Till denna uppfattning knöto sig ock betraktelser öfver lyckans omvexling och mänsklig höghets vansklighet. Det var egentligen blott inom högaristokratien, som man här och der uttalade sitt ogillande öfver hans gräsliga afrättning. Detta hade dock icke sin grund i förnekande af personens brottslighet eller af lagmätigheten i Karl XII:s handlingssätt; icke heller ogillade man sjelfva straffarten i och för sig, eller ens kände någon fasa öfver afrättningens af tillfälliga anledningar ökade ohygglighet — bland detta föga hjertnupna slägte fäste man sig ej särdeles vid dylikt. Men man fäste sig så mycket mer vid, att nesan af ett sådant straff, hvilket annars ej sällan drabbade personer af lägre samhällsställning, denna gång

¹⁾ Schulenb. Denkw. I. p. 231.

drogs öfver en förnäm man, som bar excellenstitel och hos två herskare beklädt höga värdigheter. Att Karl XII så skipade rätt utan anseende till personen, det var *detta*, som mångstädes förekom den förnäma världen förfärligt och afskyvärdt.

Till större deltagande för den olycklige stämdes allmänheten genom Hagens berättelse om hans dödsberedelse, sista stunder och afrättning¹⁾. Hagen ser i Patkul visserligen den med rätta straffade brottslingen, men han egnar sitt varma deltagande åt hans yttringar af kristlig tro samt åt hans jämmerfulla lidande. Berättelsen öfversattes eller bearbetades på flere språk och bidrog att stämma sinnena till den dödes förmon.

Sjelf hade Patkul under sin lefnad begagnat sitt förledande framställningssätt för att sätta sin historia hos samtid och efterverld i det förmonligaste ljus och dervid så skickligt blandat sanning och dikt samman, att han länge nog lyckats bedraga allmänna omdömet. Han hade, heter det, af Hastfer lockats och sedan af denne störtats. Han hade på lagligt sätt sökt försvara sina lifländska ståndsbröders i stoftet trampade rättigheter och sköflade egendom samt därför af orättfärdiga domare mot rätt och billighet blifvit lifdömd; inlockad i Sverige genom ett svekfullt lejdebref, hade han med full rätt dragit sig undan genom flykten, mest för att blifva satt i tillfälle att inför världen rädda sin ära, hvilken han hölle för dyrbarare än sitt lif. Förföljd af svenska spioner och försåtställare, hade han som ett jagadt villebråd flytt från land till land. Han hade ej tändt krigslågan; han hade endast sökt en fristad hos konung August, då hans upprepade ödmjuka nådeansökningar blifvit af Sverige afslagna, och han hade sedan tjenat August som en redlig undersåte. Han hade sedan öfvergifvit äfven denne, men det var de saxiska ministrarnes fel, liksom ock det »tigersprång», hvarmed dessa beredde hans olycka. Denna väfnad af ren dikt eller vanstäld sanning framställes i tryckta skrifter, bref och statsskrifvelser. Ännu under sin dödsberedelse framställde han för Hagen åtskilliga

¹⁾ Hagen afgaf en utförligare för svenska läsare afsedd berättelse (den förvaras i manuskriptsaml. på Kongl. Biblioteket), en annan för den tyska allmänheten och en tredje för P:s fästmö. Af den tyska berättelsen äro flere upplagor, med inledning och tillägg, utkomna.

berättelser, dels uppenbart osanna, dels af högst misstänkt trovärdighet, men hvilka både för allmänheten och för häfdatecknarne länge gäلت som »historiska».

Voltaire, mindre grundlig som historieskrifvare än varm-
hjärtad som humanitetens härold, såg Patkuls lif i en sådan
uppfattnings ljus och fann i hans afrättning ett dåd af medel-
tidsbarbari. Han är också den förste, som anklagar Karl XII
för att genom dödsdomens verkställande hafva brutit mot folk-
rätten, enär »titeln af ryskt sändebud hos konung August bort
göra Patkuls person helig». Att just denna titel vitnade om
ett fullt oomtivistadt brott mot folkrätten, begånget både af
tsaren som gifvit och af August som godkänt den, synes han,
uppfylld af beundran för den store Peter, icke velat se.

Den lifländska historieskrifningen, åtminstone den äldre,
tager ingalunda parti för Patkul. Kelch, hvilken som svensk
undersåte skref sitt verk, hvilket just för kännedomen af detta
tidehvarfs lifländska historia har ett högt värde, dömer, som
man kan vänta, Patkul strängt. Föga mildare utlåter sig
Jannau, hvilken, lefvande under rysk spira, dock med billig-
het dömer den svenska styrelsen och erkänner hennes för-
tjenster. Något annorlunda förhåller sig Gadebusch, som
dock ingalunda är Patkuls partiske loftalare. I en nyare tid
har professor Schirren genom utgifvande af de lifländska land-
dagsrecesserna gjort tillgängligt ett äfven för Patkuls historia
ovärderligt material.

Under revolutionstiden började man i Patkul se frihets-
hjelten, frihetsmartyren. Han hade ju mot en enväldskonung
försvarat sina landsmäns rättigheter, han hade hämnats deras
våldförande, och han hade slutligen som frihetens martyr gått
till mötes en blodig död, hvilken bar vitne om det kungliga
enväldets barbari. I en fransk roman, tryckt 1790¹⁾ samt
öfversatt på tyska, gjordes först detta åskådningssätt gällande.

Genom en tillfällighet blef Bernoulli egare af några bland
Patkuls Berichte till ryska kabinettet. Han utgaf dem i tryck
1792—97 tillika med en samling af andra aktstycken, som
hörde till dennes historia, hvilken han efter tillgängliga källor

¹⁾ Sevieys, Le Martyr de la liberté, lettres originales de Patkul
(öfversatt på ryska af Karamsin).

berättade, nästan helt och hållet i samma anda som den franska romanens. Då Bergmann sedan skref sitt arbete »Patkul vor dem Richterstuhle der Nachwelt», delade han i början en liknande uppfattning, men under fortgången af sina forskningar kom han, tyckes det, till en annan, hvadan hans framställning af Patkul blir olika i noterna mot i texten, en annan i slutet än i början.

Senare har den tyska nationalitetsrörelsen gifvit sin färg åt de tyska skriftställarnes uppfattning af Patkul, hvilken framstod som det tyskborna ridderskapets försvarare mot svenskt förtryck och hvilken ju sjelf talade tyskt tungomål¹). Denna uppfattning kulminerar hos Wernich, Patkuls hängifne beundrare. Patkul var enligt Wernich »der grosse», ja han var »för stor för sin tid», han »älskade rättvisan, men fann orättvisa domare» o. s. v. I det hela bibehålla de tyska häfdatecknarne ännu Wernichs uppfattning, om de också ej längre kunna se Patkuls moraliska karakter i samma ljus som denne.

I den nyaste polska litteraturen, i synnerhet uti åtskilliga tidskrifter²), har Patkuls historia blifvit behandlad, och här utfaller naturligtvis omdömet öfver honom mycket strängt. Obekantskapen med språket har imellertid vållat, att de tvifvelsutän viktiga bidrag, som här kunnat lemnas till mannens biografi, ännu ej blifvit allmänna kända och tillgodogjorda.

Hittills har temligen allmänt den tyska uppfattningen gjort sig gällande äfven i Sverige. Vår allmänhet har inhemtat Patkuls historia hufvudsakligen efter Fryxells framställning, hvilken nästan i allo är en återklang af Wernichs. Andra af våra nyare historieskrifvare, som vidrört detta ämne, hafva gjort det med lätt hand och, om de än ej uttryckligen hyllat den så inplantade uppfattningen, åtminstone förhållit sig neutrala deremot. Och likväl kunde man hafva väntat, att, om i sanningens namn en gensaga mot den Wernichska

¹) En dylik (både fransk och tysk) uppfattning har gjort sig gällande inom romanlitteraturen i arbeten sådana som: Bog, Patkul, Historischer Roman, Leipz. 1835; Norden, Patkuls Tod. Hamb. 1836. Inom dramatisk konst: Bonafonts skådespel Patkul (1804) och Gutzkows (1842). Inom svensk litteratur har Patkul blifvit på detta sätt romantiserad uti »Den tysta eden», af Pilgrimen.

²) X. Liske: Bihang till öfvers. af polska litteraturen etc. (Hist. Bibl. 1889, h. 2).

vrågbilden skall göras, så borde den främst hafva utgått just från Sverige, hvars riksarkiv gömmer så många för mannens historia viktiga originalhandlingar; den borde det så mycket mer, som man, för att ställa det tidigare skedet af Patkuls historia i ljus, utmålat den svenska styrelsen och flere den tidens framstående män med öfverdrifvet mörka färger.

På P. A. NORSTEDT & SÖNERS förlag:

Sveriges historia under Carl XII:s regering. I. Af F. F. CARLSON. 6,00. Utgör sjetten delen af samme förf:s Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset.

Finska kriget 1808 och 1809. Läsning för ung och gammal. Af GUSTAF BJÖRLIN. H. 3,50; klb. 5,00.

Från äldre tider. Kulturvetenskapliga och historiska studier. Af HANS HILDEBRAND. 5,00.

Skildringar ur det offentliga lifvet. Af OL. IM. FÅHRÆUS. 4,50.

Ryska historiska skrifter i svensk öfversättning.

1. De diplomatiska förbindelserna mellan Ryssland och Sverige under de första åren af kejsar Alexander I:s regeringstid intill Finlands förening med Ryssland. Af K. K. ZLOBIN. Öfvers. af H. Hjärne. 1,50.

2. Utdrag ur sekreteraren hos kejsarinnan Katarina II sedermera verkliga geheimerådet A. V. CHRAPOVITSKIJS dagbok 1787—1792. Öfvers. af Carl Silfverstolpe. Med ett porträtt. 1,75.

3. Rysslands historia i biografier öfver dess förnämsta personer. Af N. KOSTOMAROV. Öfvers. af Carl Silfverstolpe. 1. Furst Alexander Jaroslavitj Nevskij. 2. Storfursten Ivan (den store) Vasiljevitj. 1,50.

Öfversigt af de europeiska staternas politiska historia under de sista tjugå åren. Af P. O. BÄCKSTRÖM. I 8 häften à 1,00.